

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ
ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

<https://doi.org/10.46630/bs.2.2022>

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој

Година IX, број 2

Главни и одговорни уредник
Љубиша Митровић, професор емеритус

Уредници

Ема Миљковић Бојанић (историја и култура)
Милорад Божић (регионални развој и сарадња)
Драган Тодоровић (друштвена питања и социологија)

Секретар редакције
Ивана Божић Миљковић

Редакција

Зоран Арацки, Ненад Благојевић, Вихрен Бузов (Бугарска), Данијела Гавриловић, Зоран Димић, Златко Жоглев (Македонија), Ана Коцић, Александар Лучинеску (Румунија), Јордана Марковић, Божо Милошевић, Весна Милтојевић, Борис Попиванов (Бугарска), Данијела Поповић, Иван Цветановић, Урош Шуваковић

Савет

Председник: Горан Максимовић

Чланови: Невил С. Арачиге Дон (САД), Јован Базић, Никола Божиловић, Вјекослав Бутиган, Зоран Видојевић, Срђан Вукадиновић (Црна Гора), Владимир Вулетић, Николај Генов (Немачка), Петре Георгиевски (Македонија), Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Жунић, Ђокица Јовановић, Вјеран Катунарић (Хрватска), Јонут Којокару (Румунија), Брацо Ковачевић (Босна и Херцеговина), Мирјана Крстовић, Тодор Куљић, Горан Максимовић (председник Савета), Љубинко Милосављевић, Петар-Емил Митев (Бугарска), Љубиша Митровић, Павел Ољхов (Русија), Думитру Отовеску (Румунија), Миливоје Павловић, Васил Проданов (Бугарска), Александар Растовић, Предраг Симић, Драгана Стјепановић Захаријевић, Дарко Танасковић, Сениша Таталовић (Хрватска), Абидин Темизер (Турска), Сергеј Флере, Хараламбос Цекерис (Грчка), Иван Цвитковић (Босна и Херцеговина), Валентин Шаленко (Русија)

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Година IX/2

Ниш 2022.

УДК 3+94

ISSN 2406 - 1190

BALKAN SYNTHESSES

Journal for social issues, culture and regional development

Vol. IX, Number 2

Editor-in-Chief

Ljubiša Mitrović, Professor Emeritus

Editors

Ema Miljković Bojanić (history and culture)

Milorad Božić (regional development and cooperation)

Dragan Todorović (social issues and sociology)

Technical Secretary

Ivana Božić Miljković

Editorial Staff

Zoran Aracki, Nenad Blagojević, Vihren Bouzov (Bulgaria), Danijela Gavrilović, Zoran Dimić, Zlatko Žoglev (Makedonija), Ana Kocić, Alexandar Luchinescu (Romania), Jordana Marković, Božo Milošević, Vesna Miltojević, Boris Popivanov (Bulgaria), Danijela Popović, Ivan Cvetanović, Uroš Šuvaković

Council

President: Goran Maksimović

Members: Neville S. Arachchige Don (USA), Jovan Bazić, Nikola Božilović, Vjekoslav Butigan, Zoran Vidojević, Srđan Vukadinović (Montenegro), Vladimir Vuletić, Nikolai Genov (Germany), Petre Georgievski (Macedonia), Dragoljub B. Đorđević, Dragan Žunić, Đokica Jovanović, Vjeran Katunarić (Croatia), Ionut Cojocar (Romania), Braco Kovačević (Bosnia and Herzegovina), Mirjana Kristović, Todor Kuljić, Goran Maksimović (President of Council), Ljubinko Milosavljević, Petar-Emil Mitev (Bulgaria), Ljubiša Mitrović, Pavel Olhov (Russia), Dumitru Otovescu (Romania), Milivoje Pavlović, Vasil Prodanov (Bulgaria), Aleksandar Rastović, Predrag Simić, Dragana Stjepanović Zaharijevski, Darko Tanasković, Siniša Tatalović (Croatia), Abidin Temizer (Turkey), Sergej Flere (Slovenia), Charalambos Tzekeris (Grčka), Ivan Cvitković (Bosnia and Herzegovina), Valentin Shalenko (Russia)

Niš 2022.

University of Niš
Faculty of Philosophy

BALKAN SYNTHESSES

JOURNAL FOR SOCIAL ISSUES, CULTURE
AND REGIONAL DEVELOPMENT

Vol. IX, Number 2

Niš 2022.

САДРЖАЈ

Никола Божиловић СОЦИОЛОШКО-ЕСТЕТИЧКИ АСПЕКТИ ФИЛМСКОГ УКУСА	9
Милош Ђорђевић и Алекса Поповић ПОТВРДА ПРИВИЛЕГИЈАЛНИХ ПРАВА МИТРОПОЛИТА МОЈСИЈА ПЕТРОВИЋА ИЗ 1727. ГОДИНЕ	29
Драгана Милић ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ПОЛОЖАЈА РАДНИКА У СРЕДЊОВЕКОВНОМ СКАДРУ	39
Игор Стаменовић СРПСКА ДЕСПОТОВИНА КАО ДРУШТВО НА ГРАНИЦИ У АНТИОСМАНСКИМ КРСТАШКИМ РАТОВИМА И ПЛАНОВИМА (1402–1459)	49
ПРИЛОЗИ	
Franc Križnar JURIJ SLATKONJA (1456-1522) KOT DUNAJSKI GLASBENIK IN CERKVENI DOSTOJANSTVENIK	65
IN MEMORIAM ЂУРА СТЕВАНОВИЋ	75

СОЦИОЛОШКО-ЕСТЕТИЧКИ АСПЕКТИ ФИЛМСКОГ УКУСА

Резиме

Аутор овога рада ставља филмски укус под социолошку лупу, уважавајући естетичке и психолошке аспекте овог сложеног феномена. Проблем се сагледава у склопу познатог социолошког троугла: аутор–дело–публика. Уметничка, па дакле и филмска комуникација третира се као друштвени чин. Односи у оквиру комуникационог ланца сагледавају се као реципрочни, при чему филмска публика има третман активног актера комуникације. Она јесте рецептивни субјект, али њен укус има велики утицај на продукцију нових филмских садржаја и избор ауторских приступа. У раду је посебно обрађен проблем генезе и еволуције филмског укуса, у контексту социолошких подела укуса неких релевантних теоретичара (Линиз, Ганс, Бурдије). Филмска публика је неформални и хетерогени социјални агрегат, а њен укус се дефинише као примарно друштвена категорија која представља вид колективног односа (сензибилитета и естетских преференција) према филмовима одређених епоха, праваца, стилова и жанрова. У овом огледу разматрају се социолошке и естетичке компоненте филмског укуса у XX веку, у коме је филм био најпопуларнија уметност и репрезентативан културни феномен.

Кључе речи: филмски укус, XX век, социологија, уметничка комуникација, публика, рецепција

УВОД

Уметнички укус није само естетичка категорија. Његове манифестације присутне су у свим областима испољавања човекове друштвености – у култури исхране и одевања, пре свега. Искуства показују да је реч о сложеној, релативној и амбивалентној категорији која има своје социјалне и индивидуалне импликације. Као објективна и социјална појава, укус је релативна ствар која подлеже променама. Као индивидуално својство, он је устаљен и конзервативан, дакле нешто што се тешко мења. Овде ваља истаћи једну битну чињеницу. Наиме, укус нема само естетску конотацију, јер синтетизује начин живљења и понашања сваког појединца. Зато што се естетски укус схвата

¹ bonicult@gmail.com

као резиме човековог естетског бића, напад на њега доживљава се као напад на Его или укупност нечије егзистенције. У јавном говору постало је прихваћено да је нечији укус пресудан за то како ће други судити о њему, па је стога он саставни део идентитета (Сејни, 2003: 20). Ово схватање блиско је Бурдијеовом (Pierre Bourdieu) концепту друштвене дистинкције, по којој је укус увек диспозиција која твори део *хабитуса* неке особе – он је основа свега што имамо, својство којим се представљамо другима, нешто чиме класификујемо себе и по чему нас други класификују (Bourdieu, 1996).

Имајући у виду друштвене компоненте укуса, социолози се не базирају много на максимуму по којој о укусима не вреди расправљати (*De gustibus non est disputandum*). Са њиховог становишта о укуси-ма се итекако има расправљати, баш зато што они нису јединствени и свевремени. У променама које се свим друштвима догађају током времена могу се налазити и разлози за промене укуса, и обратно – укуси ће диктирати промене у многим сегментима друштва, као што су економски трендови, политичке оријентације, морална схватања, религијска уверења и естетске преференције. Укратко: није ствар у томе који и чији укус је бољи или лошији, већ које социјалне околности одређују укус неког друштва и чине га легитимним.

У случају филма, социологија испитује вечну релацију између *уметника* (сценаристе, режисера и осталих креатора), *филмског дела* као естетске творевине и *публике*, односно њеног укуса. Полазећи од тога да је филмска публика друштвени агрегат, социологија може доста тога рећи о генези и еволуцији њеног укуса. Филмска комуникација као трансфер порука између одашиљалаца и прималаца јесте социјални однос и културни догађај *par excellence*. Ма колико се укус чинио интимним и личним својством сваког појединца, сви параметри који се тичу њега имају дубоке везе са нечијим социјалним пореклом, статусом, образовањем, професијом или верским убеђењем. У области филма друштвеност укуса долази посебно до изражаја због тога што је публика те уметности многобројна, масовна и хетерогена. У огледу који је пред вама разматрају се социолошко–естетички и културно историјски аспекти филма као „културног чеда“ XX века (детаљније у: Božilović, 2021).

УМЕТНИЧКА КОМУНИКАЦИЈА КАО ДРУШТВЕНИ ЧИН

Чињеница да је уметност релативно аутономна у односу на друштво не значи да уметничка дела нису ни у каквој вези са публиком као друштвеном групом. Када су у питању уметнички производи, претпоставља се да су они нешто што можемо да додирнемо, видимо и/ли чујемо. Као уметничке форме, такви производи комуницирају јавно, што значи да се ослањају на неку публику која мора да их види, чује, додирне или доживи. Социолози су сагласни у томе да је свака уметност комуникација, уз важну напомену да свака комуникација није уметност (Aleksander, 2007: 18). Према томе, у процесу општења

са уметношћу активирају се они чулни рецептори који су кадри да одговоре на сензације које се рефлектују из естетске стварности.

Мада има теоретичара који заговарају онтичку аутономност уметности,² не може се порећи ноторна истина да дело почиње да испуњава своју естетску мисију тек када буде уведено у друштвени процес, када постане део друштвеног тока. Има и таквих мишљења, попут оног које излаже Лудвиг Гиц (Ludwig Giesz) да „одговор на питање да ли је једно дело уметничко ваља тражити не у самом делу већ у његовом доживљавању, уз чију помоћ тек дело добија достојанство уметничког“ (Gic, 1979: 193). Ако ову мисао не прогласимо екстремном и схватимо је у склопу објашњења целине естетског феномена, онда ћемо се сагласити са тим да комуникација представља интегрални део стваралачког процеса у домену уметности. Платно једне слике, сцена у позоришту, филмска трака у филму или жлеб грамофонске плоче, покрет плесача или глас певача записују трагове експресивне интенције уметника, чиме реципијента (доживљаваоца уметничког дела) стављају у однос са одређеним обликом изражавања. Без обзира на то што сваки уметнички предмет није створен са изричитом жељом да нешто саопшти или пренесе, из саме чињенице своје естетске природе он представља предмет који почива на процесу комуникације (Kon, 2001: 5).

Комуникација (lat. *communicatio*) је једна од оних речи које се могу чути како у обичном, свакодневном говору, тако и у језицима многих струка. Она се у друштвеним и хуманистичким наукама односи на општење или везу која подразумева пошиљаоца, поруку, канал (средство) преношења, примаоца (публику) и дејство или ефект који дело оставља на укус доживљавалаца. Према томе, комуникација је друштвени однос чији актери су појединци или друштвене групе између којих струје одређене поруке. Те поруке остављају трага на друштвеној свести актера комуникације, мењајући је у мањој или већој мери. Комуникација ни у ком случају не представља једносмерни процес јер је познато да пошиљалац уметничке поруке у одређеном моменту постаје прималац и обратно – прималац сукцесивно постаје пошиљалац или иницијатор поруке (Božilović, 2008: 74).

Релативна аутономија уметности упућује нас на то да је нужно схватити интеракцију уметности и друштва која се одвија у процесу производње, потрошње и комуникације. Зато што *деловање* једног уметничког дела представља подстицајност од стране текста (слике, звука), али и диспозицију (или усвајање) од стране адресанта, историјску суштину тога дела више не можемо одредити независно од његовог деловања и рецепције (или пријема) од стране публике – читалаца, гледалаца, слушалаца (видети: Jaus, 1978: 351–352). Ако комуникативност није најважнија компонента у структури уметничког

² Пишући о онтологији уметничког дела, усмереној искључиво на дело као такво, Сретен Петровић се позива на естетичаре који су ‘последња три века – онолико колико дуго траје повест естетике’ усредсређени на појам уметности као онтолошке датости. У вези са тим он износи уверење да се „леgitимним може сматрати искључиво ‘уметничко дело’ као ‘естетски самостално биће’ настало као плод ‘уметничког стварања’“ (Petrović, 2016: 227).

дела, она је извесно битан конститутивни елемент без кога би дело било лишено своје социјалне функције, чиме би и његова естетска вредност занемела. Нужно је постојање неке врсте интерсубјективне комуникације – дискурзивне, визуелне или аудитивне, која ће ићи у прилог друштвеног карактера уметности. Реципијент није просто индивидуа која прима поруку стојећи усамљена у друштвеном простору. Комуникативна, а тиме и друштвенотворна функција уметности почиње тек тамо где усамљени појединац повезивањем са индивидуама сродних тежњи постаје друштвена снага – вели Јаус (Hans R. Jauss) и поентира: „Дело не постоји без свога деловања; његово деловање претпоставља рецепцију; суд публике, са своје стране, условљава продукцију аутора“ (Isto: 366).

Сазнање да естетско искуство има своју продуктивну и рецептивну страну враћа нас познатом уметничком троуглу: уметник–дело–публика. У вези са тим поставља се питање тока комуникације, које не може заобићи доживљавање уметничких дела. И. Л. Савранскиј (Исаак Львович Савранский), примерице, постулира схему комуникативног уметничког система, у којој уметничко дело назива „предајним каналом“, а уметника и примаоца „персонализованим предајником“, односно „персонализованим пријемником“ (Савранский, 1979: 215). Права уметничка комуникација не иде у једном правцу, будући да порука струји од уметника и преко одређеног канала (књиге, слике, носача музичког звука, филма) стиже до реципијента. Овај последњи у ланцу комуникације затим постаје иницијатор који примљену поруку, сада „прерађену“ у личном искуству, истим путем враћа пошљаоцу (адресату). Нема правога уметничког дела које тражи само пасивно прихватање. Један од основних услова комплексне естетске егзистенције уметничког дела је активан доживљај уметничке публике. На тај начин реципијент бива схваћен као делотворни учесник акта уметничког стварања, а самим тим постаје интегрални чинилац комуникационог процеса. Венди Гризволд (Wendy Griswold) је у оквиру социолошког истраживања феномена продукције и рецепције културе, а онда публике и укуса, дала идејну конструкцију такозваног *културног дијаманта*, који све актере комуникације здружује у категорији „друштвеног света“. Она је указала на повезаност културних објеката (један од таквих би могао да буде филм као уметничко дело – прим. Н Б.), стваралаца и прималаца дела, то јест публике. Тек разумевањем друштвеног контекста у оквиру којег је дати културни објекат смештен, ми можемо схватити и пуни значај сваког појединачног дела (упреди: Griswold, 2012: 15).

Филмска комуникација садржи све одлике опште уметничке комуникације, с тим што су у случају филма интеракција са публиком и активност гледалаца подигнути на највиши ниво. Филмска публика је за разлику од публике осталих уметности масовна, социјално хетерогена и у одређеној мери аструктурална. Укус те публике је диференциран из више разлога, а пре свега због њеног класног, социјално слојног, образовног, економског, професионалног и другог порекла. Филмови су специфични и по томе што су у њихову производњу уплетени

још неки ванестетски фактори – индустријски, комерцијални и лукративни. Ништа чудно када се зна да је кинематографија *индустрија* (која обухвата филмске студије, музеје, кинотеке и клубове), а филм је *уметност* која се ствара по специфичним естетским нормама и узусима. Најзад, питање састава публике мора узети у обзир и културне критеријуме. Они се ослањају на факторе који се тичу великих промена на плану уметности, сазнања, науке, религије и других духовних облика. Савремени појам уметности доживео је замашно проширење, а рођени су и нови естетско–изражајни облици. У том смислу постоји конзистенција одређених слојева публике, која у једној личности проналази реципијента који истовремено припада читалачкој, позоришној, музичкој и филмској публици. На тај начин успоставља се и једна нова културна стратификација публике, која је условљена колико социјалном стратификацијом, толико и разумевањем самог подручја културе (Nemanjić, 1991: 10).

Теоретичари сврставају „седму уметност“ у подручје масовне културе, настале у епохи треће индустријске револуције, у доба електронике и експлозије *mass-media*.³ Према томе, филм као једно од средстава масовне комуникације садржи специфичан начин општења са публиком. На том плану и публика се сматра масовном јер поруке не прима појединачно него у групи или маси. Сада по први пут имамо посла са *колективним комуникатором*, у коме су здружени сценаристи, редитељи, монтажери, глумци и остали учесници стварања одређених дела. Захваљујући томе, филм је као ниједна уметност дотад успео да оствари блиску сарадњу са гледаоцем, у смислу да га увуче у сам чин стварања, а да при том не обезвреди сам тај чин и уметнички домет дела у целини. Филмска комуникација је, опет, особена у односу на остале медије масовних комуникација јер филмска дела имају уметничке претензије, док су штампа, радио и телевизија претежно информативног карактера. Захваљујући самосвојности уметничког израза, филм је брзо задобио поверење гледалаца и створио милионску публику. У погледу комуникативности он сигурно није „седма“, већ „прва“ уметност.

РЕЦЕПТИВНИ СУБЈЕКТ И ЕСТЕТСКИ УКУС

Прихватањем уметничке публике као конститутивног дела стваралачког процеса (поред аутора и дела, тј. естетског предмета) у први план избија чин рецепције, односно пријема уметничког дела. На тај начин обара се вековни „аргумент“ естетичких онтологиста, по којима дело постоји по себи и за себе, да његова вредност егзистира објективно и независно од доживљајног чина (стварног или виртуелног) примаоца. Насупрот естетичког гледишта о самодовољности уметничког дела стоји децидирано мишљење социолога, по којима дело

³ Данас су појмови масовне културе и масовне уметности поприлично анахрони јер су повезани са културном атмосфером друштва 20. века. Стога се сада о филму говори пре свега као о значајном *попкултурном феномену* који је далеко прекорачио границе прошлога века, како у креативном тако и у рецептивном смислу.

суштински не постоји изван акта комуникације. Уметник ствара увек за неку публику, било да је она стварна и циљана, било да је фиктивна и замишљена. Према томе, значење текста или уметничког предмета изграђено је помоћу активног учешћа реципијента.

Теорија рецепције увелико је базирана на доприносима херменеутике као вештине тумачења, објашњавања и излагања. Поједини аутори, попут Јауса и Гадамера (Hans-Georg Gadamer), употребом ове методе дали су нови замах науци о књижевности и теорији уметности. Тако је, по Јаусу, историја књижевности дуго била схватана као историја аутора и дела. У оквиру методске констелације: аутор–дело–читалац (публика) он је апострофирао значај *посредујућег искуства* оних који комуницирају са делом. Према томе, „трећу станицу“ чини читалац, слушалац или посматрач, што ће рећи реципијент. Пошто карактер дела, као конвергенцију текста и рецепције, одређује као динамичку структуру, Јаус сматра да се деловање не може без тешкоћа раздвојити од рецепције (детаљније у: Jaus, cit. delo). Независно од овог гледишта, али сасвим блиско њему, је оно које заступа социолог Арнолд Хаузер (Arnold Hauser). Он тврди да су уметничка продукција и рецепција међусобно зависни феномени. Интеракција између производног и рецептивног субјекта постоји и непрестано се модификује у току чина комуникације. Захваљујући томе, гледаоци позоришне, филмске или какве друге представе и слушаоци на завршетку концерта више нису они исти који су били на почетку (Hauser, 1986: 5). Дакле, вредновање уметничког дела не завршава се напросто објективацијом естетске идеје аутора. Оно претпоставља и трећу страну – публику, која актом рецепције „довршава“ стваралачки чин аутора и утискује у дело свој доживљај као неку врсту повратне поруке. Одлука да ли је нешто „лепо“ или „узвишено“ налази се искључиво у субјекту и процесу доживљавања. У савременој естетици преовладава мишљење да без активне улоге личности, како ствараоца тако и примаоца, процена естетске вредности уметничког дела уопште није могућна. Од некада пасивног конзумента културних садржаја, савремена публика постаје учесник у стваралачком процесу и својеврсни креатор уметничких вредности (упореди: Петковић, 2020: 49).

Рецептивни акт и рецептивни субјект налазе се у директној вези са естетским укусом. У односу на то отварају се бројна питања: Чиме је укус одређен? Да ли је он, урођен или стечен, константан или променљив? Да ли је укус наше лично власништво или га делимо са другима? Ако се мења, да ли су узроци томе у појединцу као носиоцу укуса или у социјалним околностима? Да ли је укус повезан са идентитетом и укупном егзистенцијом личности? Када сва ова питања ставимо на гомили, може се рећи да је *човек биће укуса*. Он је у извесном смислу одређен својим укусом. Свако мисли да је његов укус онај „прави“, најбољи. Али има и таквих који се издвајају из масе, па се за некога ко има висок статус и углед у друштву каже да је „човек од укуса“. Значи да тај слуша најбољу музику, чита најквалитетније књиге, гледа искључиво филмска ремек-дела, али исто тако носи најлепша одела и једе најукуснију храну (*sic*). Било би добро да у сфери естетског

укуса доминира вредносна перспектива дела, али ствари су реално другачије. „Изрази добар и лош укус представљају груб начин да се стварима припише вредност, но њихова ваљаност произлази једино из моћи и угледа друштвене групе која их употребљава“ (Bailey, 1991: 71). Шта је заправо укус?

За потребе нашег разматрања бавићемо се само једном врстом укуса – естетским укусом, који се одређује као способност просуђивања лепог и уметничког. Вредновање уметничких дела врши се помоћу чула, али се у доношењу судова о лепоти чулима придружују разум и интуиција. Укус има ширу димензију од просуђивања уметнички лепог јер је човек у свакидашњем животу окружен стварима којима често придаје естетски смисао. Прехрамбени предмети, намештај и одевни артикли не купују се искључиво из практичних него и естетских потреба. Ове друге у извесној мери постају примарне када се неко одлучује да купи одређену врсту пасте за зубе, рибе у конзерви, мобилног телефона или било чега другог. Амбалажа бива често пресудна у избору захваљујући томе што предмет куповине „лепо изгледа“. Просуђивање лепог у смислу естетски допадљивог има првенство у свакодневним животним радњама, а оно је нарочито важно када су у питању уметнички производи. Свако је убеђен да је његов индивидуални укус ствар индивидуалног избора и потврђивања личног Ја. Мало је таквих који слуте да и оно што се чини највише слободним и личним (као што је укус) није ствар нашег слободног избора већ социјалних и културних околности које детерминишу све, па и наше промишљање лепог. У том смислу карактеристична је сентенца Расела Линиза (Russell Lynes), која гласи: „Укус је наше лично уживање, наша приватна дилема и наша јавна фасада“. Њоме аутор сугерише мисао да је укус само делимично садржан у нашим личним афинитетима и естетским преференцијама. У великој мери он је социјално конструисан и представља рефлекс укуса класе на власти. Ово је изречено у духу познате марксистичке тезе по којој се владајуће мисли одређују као мисли владајуће класе. У вези са вредностима и укусом долази и до откривања нових облика друштвеног идентитета. Тако је у савременом јавном говору постало прихваћено да је „нечији укус пресудан за то како ће други судити о њему; стога је он саставни део идентитета“ (Џејн, 2003: 20). Некад се говорило: Кажи ми коју музику слушаш, па ћу ти рећи ко си. Било би добро када би то „правило“ данас важило и за филм. Међутим, ствари на плану седме уметности су особене и веома деликатне. Филмској публици XX века, а још више овој данашњој, пријају најразличитији филмски миксови. Све иде у прилог тези да се у случају филмске публике ради о помешаним идентитетима.

Укус је примарно друштвена категорија. Он се испољава и посведочује у општењу са другима, а не у усамљеничком понирању у неко уметничко дело (Dalhaus, 1992: 13). Човекова стварност је друштвено конструисана, па је и начин на који људи опажају свет у највећој мери обликован на стварима и начелима које су усвојили из традиције друштвених група којима припадају. У том смислу се и су-

дови укуса диференцирају према социјалним и културним скупинама које преферирају одређене уметничке стилове, форме и садржаје. Социјална конструкција укуса долази до изражаја по питањима естетских категорија – допадања и процењивања лепог, ружног, уверљивог, пријатног, одбојног, досадног, узбудљивог, шокантног, примањивог. Неки културолози се још и данас по тим питањима често позивају на рангирање култура по основу укуса које је извршио Едвард Шилс (Edward Shils). По њему, постоје „висока“, „рафинирана“ и „озбиљна“ култура“ (Shils, 1961: 81– 87). Блиска овој подели је и Линизова типологија на културу високог, средњег и ниског културног нивоа, што ће рећи укуса (Lynes, 1954). За разлику од поменutih аксиолошко–хијерархијских дистинкција, Херберт Ганс (Herbert Gans) сматра да је култура укуса, како висока тако и популарна, једнако вредна са аспекта задовољавања потреба одређене публике. Он није признавао хегемонијске аспирације представника тзв. високе културе, која за њега изражава само укус добро организованог дела друштва (Gans, 1974: 68–69).

На основу укуса као способности просуђивања естетских вредности, Бурдије је показао како су културне праксе блиско повезане са социјалним, друштвено класним и образовним профилем публике. На основу тога он је издвојио три основна нивоа укуса: *легитимни укус*, који показује склоност доминантних друштвених група ка делима која се сматрају врхунским, *просечни укус*, који је „средњокласни“ и преферира нижа дела високих уметности, и *популарни укус*, онај који је склон лакшим уметничким формама и који се приписује „народним класама“ (Bourdieu, cit. delo: 16). Овде је такође реч о хијерархији укуса, оној која представља мапу културних производа према њиховој легитимности и обухвата моделе животних стилова класе. Бурдије је тврдио да је укус владајуће класе увек легитиман укус датог друштва. Али по његовом мишљењу овај легитимни укус није истински добар укус јер истински добар укус не може постојати. Легитиман укус се претвара да је универзално неспоран, добар и безинтересан, док у стварности он није ништа друго до укус владајуће класе (Gronow, 2000: 33). Све иде у прилог тези да је укус социјална и културна конструкција; он је изнад свега производ етаблираног, легитимног укуса владајуће класе.

Бурдије се није бавио само културним укусима као таквим, већ га је интересовала и њихова генеза, начин њиховог мобилисања у биткама за друштвено признање и статус. По томе што „укус класификује и класификује оне који класификују“, он закључује да је укус готово увек и знак распознавања, јер естетске преференције саме по себи функционишу као дистинктивна обележја. Објективни и субјективни естетски ставови постоје у стварима које налазимо у стварном животу (козметика, одевање, уређење стана) што даје прилику да се нечији положај доживи у реалном социјалном простору, у смислу да га треба задржати или дистанцирати се од других. Стога је очигледна одређена подударност између производње роба и „производње“ укуса. Што се модерне потрошње тиче, она је у овом контексту схваћена као

игра стратегије и дистинкције у којој су укуси хијерархијски поређани и одређени друштвеним положајем својих носилаца. Преко укуса одржава се друштвена граница између надређених и подређених класа, па и унутар класа, што говори о томе да су културне разлике укореење у класном саставу (види: Čolić, 2006: 91–93). При свему томе треба имати на уму модерног хедонистичког потрошача и нову средњу класу као главног носиоца новог етоса потрошње. У модерном потрошачком друштву повећао се значај и утицај моде, а у тим околностима све бржим темпом рађају се и умиру нови колективни укуси. Модним трендовима свакако није подлегао чувени синеаста Вуди Ален (Woody Allen), познат по свом контроверзном, јединственом и несвакидашњем укусу. Њему није стало да по сваку цену иде у корак с временом и буде модеран јер је свестан пролазне природе модерности. Он се нипошто не осећа снобом који држи до друштвене промоције, будући да је свестан своје уметничке величине у филмском свету. Ален је због свега тога сасвим слободан да изнесе отворено мишљење о познатим филмовима које је гледао и да призна да неке популарне филмове уопште не жели да види. О томе он, између осталог, пише у својој аутобиографској књизи „Апропо нијега“ (*Apropos of Nothing*, 2020).⁴

Цивилизација слике која је постала доминантна у прошлом веку унела је велике промене у целокупни живот друштва и културе. Сведоци смо тога да у данашње време слике доминирају наративима (Harvey, 1989: 328), па је седма уметност на одређен начин постала репрезент свих уметности. Међутим, филм као уметност визуелне наратије дубоко је укореењен у структуру економског живота друштва и детерминисан неумитним законима тржишних односа. Делом XX, а нарочито у XXI веку на место потрошње дошла је хиперпотрошња, а позицију потрошача преузео је хиперпотрошач. У правој хиперпотрошачкој грозници култура, па и она „висока“, наступа са префиксом „популарно“, а долази и до обрта у хијерархизацији укуса. Потрошачки конзумеризам и доминација спектакла постали су окосница савремене медијске културе (Vožilović, 2021: 42). У систематизацији културе дошло је такође до радикалних промена. Примера ради, Холивуд није више „фабрика снова“ какав је некад био, јер се много тога на плану филмске продукције и комуникације променило (компјутеризација, дигитална технологија, постмодерна естетика). Систем сту-

⁴ Вуди Ален је имао храбрости да каже нешто што није погодно масовном естетском укусу. Што се тиче филмова, иако је проводио много времена у биоскопима, он никад није гледао у то време неке веома популарне филмове: „Како је зелена била моја долина“, „Оркански висови“, „Дама с камелијама“, „Бен Хур“, „Господин Смит иде у Вашингтон“ и многе друге. С друге стране, од комичара више је волео Чаплина него Китона иако сматра да је овај други бољи режисер. Али опет, „Велики диктатор“ и „Господин Верду“ нису му били ни најмање духовити. Ален признаје да га никада нису насмејали Лаурел и Харди, а „апсолутно најбољима“ у домену филмске комике сматра браћу Маркс. Овако смелу искреност себи може допустити само уметник високог реномеа, који о себи самокритички каже и ово: „Не омаловажавам та дела; у питању је моје незнање и чињеница да то што носите наочаре не значи да сте на читани а камоли интелектуалац... Али кога брига шта ја мислим – то је ствар укуса“ (Alen, 2021: 55–56).

дија давно се распао, тако да се филмови раде на основу пројеката, у којима продуценти играју важну улогу. Они морају да следе инстинкт публике која је ћудљива и тешко предвидива. Филм више није тако млада уметност, а његова публика је искуснија и не више тако наивна да би јој се продавао „рог за свећу“. Укус публике постао је више него икада фактор који савремени синеасти морају да поштују и следе. Финансијски промашаји се не праштају, а прављење филмова постаје ризичан бизнис који зависи делом од сценариста, режисера, глумаца и композитора, а понајвише од публике – њеног укуса, њених потреба, захтева и очекивања.

ГЕНЕЗА И ЕВОЛУЦИЈА ФИЛМСКОГ УКУСА: „ГОСПОДИН СВАКО“ ИДЕ У БИОСКОП

Публику као неформалну и лабаво структурисану друштвену групу тешко је ухватити у мрежу дискурзивног тумачења, а када је у питању естетски укус који нема никакву физичку појавност, то се чини готово немогућим. Судови о добром и лошем у уметности тичу се слободне игре имагинације; они су пре свега ствар наших осећања, тежњи, аспирација и очекивања а не иманентне природе уметности. Ипак је социологија кадра да и оно што је духовно (нематеријално) објективира, преведе у рационално, па самим тим учини објашњивим. Публика се разликује од масе по томе што се профилише и систематизује према истоветном интересовању својих припадника. Њу у начелу не одликује организованост, поштовање неких обавезних правила или хијерархијске организације. Једини услов за њено окупљање је *заједничко интересовање*, што је посебно карактеристично за масовну публику или аудиторијум, где спада и филмска публика (Radojković i Stojković, 2009: 175).

Ако се сагласимо са тим да је естетски укус моћ односно способност просуђивања лепог и уметничког у општем смислу речи, онда је филмски укус (као уметнички) повезан са просуђивањем лепог у области филмског стваралаштва. Филмска уметност садржи низ особености у односу на друге уметности, а филмска публика је такође посебна, не само због своје масовности, већ и због одређених квалитативних својстава. Филмски укус, према Марселу Мартену (Marcel Martin), није чисто естетски укус због тростепеног деловања филмске слике. Слика у једном смислу репродукује стварност, она другостепено делује на наша осећања и, најзад, филмска слика стиче идејно и морално значење. Гледалац, по овом аутору, има пасивни осећајни став који није естетски у правом смислу речи. Да би могао да заузме естетски став, он мора да се дистанцира од онога што се приказује на екрану, да буде савршено свестан да је пред њим слика, одблесак, представа. Под условом да гледалац не дозволи да га слика опчини и одвуче у потпуну пасивност, он ће сачувати слободу учешћа и тако филмску слику доживети као естетску стварност. Само у том случају, вели Мартен, филм престаје бити дрога и постаје уметност (Marten, 1966: 15–16).

Естетско доживљавање филмског дела непрестано вибрира између афективног (интуитивног) и рационалног учествовања. Сам амбијент замрачене биоскопске сале и специфични доживљај филмске представе код гледаоца изазивају у већој мери емоционално, а мање рационално реаговање.⁵ На хипнотичко или сањиво стање утичу и други чиниоци, међу којима је ритмички редослед секвенци, који доводи до смањења контроле свести и критичких способности. Када се филмски садржај доживљава осећајно, без рационалног расуђивања, тада код одређеног субјекта недостаје естетски став. Гледалац у том случају потпада под утицај филма, што се посебно односи на оне који имају нижи и естетски мање култивисан критеријум оцењивања – тинејџери, одрасли необразовани, емотивно лабилни (види: Todorović, 1971: 18). За психички незреле и недовољно образоване биоскоп је некада представљао ретки, а често и једини извор забаве и информација. Такви су били неспремни да заузму потребну дистанцу према филмској стварности, због чега су изложени филмском утицају обмане. Према томе, посебност филмског доживљаја састоји се у динамизовању читавог појма рецептивности и утиску примаоца да се креће с аутором филма и његовом камером, да догађаји не долазе к њему, већ да он мора доћи на место догађаја. Тиме што рецептивни субјект улази извана у унутрашњост дела, он стално мења свој идентитет и укида иманентност естетске објективности (Hauser, 1986/2: 150). Магија биоскопског мрака није нестала ни данас, када ни филм није више тако млада уметност.

Кинематографско учествовање је у великој мери имагинарно и догађа се у „царству пројекција–идентификација или афективних учествовања“ (Mogen, 1967: 69). Афективна потреба публике као елемент естетске потребе понајмање је чиста естетска комуникација, јер се у њој губи разлика између животног и уметничког. С обзиром на то да је уметничка структура филма саграђена у животним детаљима, филмска чињеница је врло сугестивна. Та сугестивност може да иде у смеру откривања симболичког карактера филмске стварности, а такође у правцу свођења те стварности на природну реалност. У првом случају комуникација се претвара у „стање прочишћене емоције“, које подразумева дистанцу и критички однос према ономе што је сугерисано, а у другом она може да склизне у сентиментализам, који је распрострањен код великог броја филмских гледалаца (Nemanjić, cit. delo: 44–45). Емоционално и рационално (интелектуално) општење, односно „свесно“ и „несвесно“ доживљавање филма одлучује о естетском квалитету филмске комуникације. Сходно томе, било би добро када би укус сваког филмофила представљао мешавину интуитивног („префињеног“) и промишљеног односа.

⁵ Имајући у виду да рационално и ирационално једно друго не искључују, него чак и претпостављају, Иван Фохт (Ivan Focht) пише: „... Умјетност није нипошто ирационална без остатка. И код ње су само претпоставке ирационалне, ако ћемо не само интуитивног, него и афективног поријекла, али њена provedба, изградња, изведба одвија се строго осјетилном нужношћу, једним иманентним рационалитетом (Focht, 1972: 135).

Напред изречене психолошке и социјалноантрополошке карактеристике филмске комуникације, рецепције и укуса морају бити узете у обзир пре социолошког разматрања истог проблема. Филмски укус је поливалентна појава и захтева озбиљан интердисциплинарни приступ. Елем, на укус се са социолошког аспекта може гледати не само са рецептивне него и са продуктивне стране, у смислу Марксових (Karl Marx) ставова да „производња не доставља само материјал потреби, него и потребу материјалу“, те да „производња не производи само предмет за субјекат, већ и субјекат за предмет“ (Маркс, Енгелс, 1976: 66–67). Спрега стваралаштва и укуса публике посебно је видљива у домену филмске комуникације. Она је толико чврста да води стандардизацији и комерцијализацији, из простог разлога што филм у публици налази свој разлог постојања и извор зараде. У праву је Жилбер Коен-Сиа (Gilbert Cohen-Siat) који у филму види скупу и расипничку индустрију која се на доста приземан начин обраћа публици као својим клијентима. Ово „трговање сценом“ присутно је и у другим облицима чим почну да се индустријски производе, а филм је у том погледу карактеристичан. Филм посебно прати сваки знак наклоности публике, јер у њој налази свој разлог постојања и свој извор зараде. Зато приступа имитирању, препричавању и парафразирању свега онога што је једном било крунисано успехом (Коен-Сиа, 1971: 54). Може се рећи да се филм од самих почетака правио на основу „барометра укуса“ публике. Тај однос је узајаман јер филм најпре диктира одређене теме и садржаје којима утиче на креирање укуса, да би потом пажљиво пратио жеље и очекивања публике и стварао садржаје по моделима које она потребује. Укус подлеже непрекидном осцилирању, а пошто се филм обраћа највећем могућем броју људи, теоретичари масовних комуникација смишљају појам *нишанске публике*. Продуценти врше таргетирање тако што удовољавају потребама и укусу актуелне публике, држећи „на нишану“ и тзв. потенцијалну публику (Нансоук, 1970: 68). Данас је та пракса усавршена и разрађена до максимума.

Социолози знају да између филма и публике постоји однос реципроцитета. Не продукује само филм публику, већ и публика својим захтевима, критичношћу и укупним рафинманом профилише филм. Филм је изузетно промишљена индустрија, јер почива на логици производње профита, он ослушкује потражњу и производи према захтевима тржишта. Како тржиште све више тежи хомогенизацији, филм се труди да буде прихватљив за све типове публике, што је најбољи пут ка упросечавању укуса (Реровас, 2009: 170). Филм на одређен начин уједињује нивое укуса које је представио Линиз, а у седмој уметности и Бурдијеов трипартитни модел културних укуса остаје отворен када је у питању комуникација свих образовних и класних слојева. Носиоци легитимног, осредњег и популарног укуса могу бирати жанрове који им одговарају, а такође су слободни шетати од једног до другог разумевајући оне слојеве дела које могу досегнути.

Укус филмског гледаоца може се пратити у успоредби са укусом позоришног гледаоца. И поред тога што припадају породици сценских

и аудио-визуелних уметности, између филма и позоришта има доста разлика. Филмска емоција не поседује драмску напетост и дисциплину коју поштује радња и говор драме. Сходно томе, публике једног и другог медија драстично су се разликовале. Док позоришну публику представља „шачица људи култивисаног укуса“ коју чине књижевници, критичари и аристократе, биоскопску публику чини „читав народ“. У вези са тим, Коен-Сеа каже да „кинематографска емоција припада Господину Свакоме“. Гледаоци филмова су доколичари који траже лаку забаву. То су махом блазирани и сиромашни људи који од филма очекују пролазну разоноду. Та „огромна руља људи“ са психолошког гледишта представља један модел „организоване гомиле“ (Koen-Sea, cit. delo: 52–53). Приказани профил филмске публике данас се разликује у односу на публику времена које је описао француски филмолог. Пре свега границе између уметности постају све флуидније. Еволуција уметничког укуса учинила је да нема више тако драстичних разлика ни међу гледаоцима позоришних и биоскопских представа. У том смислу можемо говорити о коегзистенцији појединих делова уметничке публике – посебно читалачке, позоришне и биоскопске. Данас је ретко наићи на позоришног посетиоца који истовремено није и биоскопски посетилац, односно који не припада неком читалачком кругу (Nemanjić, cit. delo: 10). Вредно је истаћи и то да је филм као знатно млађа уметност од позоришта извршио утицај на позоришну публику у смислу да она није више уштогљена и типично салонска, већ је попут филмске – неконвенционална, опуштена, негламурозна и спонтано одевена.

Поред блискости која је данас успостављена између различитих уметности и њихових публика, филмска публика је посебна. Она је лабаво структурисана, али социолошки јасно профилисана. Реч је о публици насталој захваљујући проналаску кинематографа, који је створио неслућене могућности комуницирања са великим бројем људи на различитим местима и у различитим срединама. Захваљујући томе, срушене су баријере које су произлазиле из ограничености других уметничких медија. Кинематограф је створио нову културу филмске комуникације, која је довела до споразумевања на једном отвореном социјалном и културном простору, не само у регионалним културним оквирима, већ у планетарним размерама. То је омогућило филму да постане најдемократскија уметност и створи публику по својој мери. О демократичности филмске публике сведочи читава атмосфера у биоскопу која омогућава да се гледаоци осећају као једнаки међу једнакима, без обзира на социјалне разлике. Биоскоп има једну меру социјабилности која нивелише све те разлике, а која не постоји на другим местима за приказивање културних садржаја. И поред тога постоје диференцијације у оквиру филмске публике, почевши од оних најгрубљих, као што је подела између ватрених поклоника филма из редова депривилегованих класа и делова интелектуалне елите која је филм одбацивала као профану забаву. Ова диференцијација је касније добијала суптилније облике, изражавајући се генерацијски и жанровски. Дакле, филм није избегао судбину других културних медија код

којих постоји деоба на лаике и znalце. Упркос демократичности, масовни гледалац није успео да следи медијску еволуцију филма, јер су образовне и социјалне разлике деловале као дискриминаторски фактор (Isto: 47–48).

Све ово иде у прилог закључку да сваки гледалац не прима филм на исти начин. На плану рецепције, па дакле и филмског укуса, јавља се читава скала пријема – од једноставног уживљавања (пројекције–идентификације) до одгонетања естетских смислова и симболичких порука. Када се пође од претпоставке да је укус социјално–историјски условљен, онда се долази до закључка да укус генерација тридесетих и четрдесетих не може да одговара генерацији шездесетих, као што и овај не може бити истоветан са укусом данашњих поклоника филма. Значајно је указати и на то да су у домену филма одувек постојале две врсте остварења: филм за разоноду и уметнички филм. Када се они који траже задовољство суоче са избором између „забавног“ и „озбиљног“ филмског садржаја, готово сигурно ће одабрати неки филм браће Маркс (Marx Brothers) него неко дело Жан-Лик Годара (Jean-Luc Godard), премда се зна да је Годарово дело естетски релевантније. Ово не мора да важи универзално, као уопштен став, јер велики филмови могу бити изузетно забавни (Grejam, 2000: 18). Естетска потреба, извесно, није једина на широкој скали потреба у домену филмске комуникације. Она је карактеристична само за слој интелектуалаца за које се зна да су имали одбојан став према филму у раној фази његовог развоја, јер је биоскоп важио за забаву нижег реда. Филм је био место на коме су помешани припадници разних друштвених слојева, што никако није импоновало аристократском слоју. Сходно томе, он је имао третман „ненапорне, за масе прикладне забаве“ која је с правом названа *Biblia pauperum*, што ће рећи „сликовница живота за оне који не знају читати“ (Hauser, cit. delo: 148). Не треба сметнути с ума и то да је биоскопска представа важила за најјефтинију представу. Упоредо са настанком и порастом филмске производње дошло је до појаве првих сталних биоскопа који су носили заједнички назив *Nickelodeon*, добијен од енглеске речи *nickel* (популарни назив за новчић од пет центи) и речи *odeon*, што је било често име варијететских дворана. Овај назив ускоро је постао синоним за све биоскопе у којима су се лепо проводили сви који су куповали карту „за грош“ (Daleorge, 2008: 16).

Сви филмови су махом жанровски јасно профилисани, а по жанровима се разврстава и филмска публика. Класификација жанрова као скупова дела која имају заједничке особине врши се по различитим основима – по *радњи* (ратни, криминалистички, историјски, научно–фантастични, вестерн), по *расположењу* (акција, авантура, драма, комедија, романтика, трилер, хорор), по *циљним групама* (дечији, породични и филм за одрасле). Филмски жанрови су прави креатори укуса јер су неки од њих били посебно привлачни огромном броју гледалаца. Иако неке жанрове (љубавне, криминалистичке, вестерн, хорор) прате предрасуде да је реч о лаким и површним приступима, јефтиним садржајима и кичерским склоностима, они се обраћају бројној публици и врше мисију обогаћивања филмске културе. Велика је вероватноћа

да ће се гледаоци који комуницирају са таквим остварењима касније заинтересовати и за оне филмске жанрове који негују захтевнији естетски приступ. Филм се у том смислу не разликује од ситуације која постоји у домену књижевности.

Неслућене комерцијалне ефекте од почетка су постизали еротски и порнографски филмови, који су већим делом XX века узнемиравали моралисте због натуралистичких сцена (приказивање женских голих груди или сексуалних чинова) за које се сматрало да вређају јавни морал. Иако је наго женско тело заступљено у сликарству и скулптури почев од неолита, а описи сексуалног акта у литератури векови-ма, филм је већ после првих корака на том путу наишао на превелики отпор јавности – индигнација коју је изазвао приказ првог пољупца на филму била је већа од оне коју данас може изазвати реалистично приказивање сексуалног акта. Разлози за то су вишеструки. Међу њима је важан ступањ развоја моралне свести европских грађанских друштава, али такође и чињеница да филм у првим деценијама свога развоја још није посматран као уметност (Ranković, 1982: 99). Занимљиво је да су 60-тих и 70-их година минулог века филмови са великим бројем сцена насиља изазивали мању буру критике од еротско–порнографских садржаја. Такву ситуацију синеасти су користили за продукцију дела која су представљала својеврсне коктеле насиља и секса. Све то у сврху привлачења што већег броја гледалаца, јер се зна да вештачко хипертрофирање сцена насиља и секса има шокантне ефекте који интензивирају узбуђење. Тим поступцима прелази се „граница доброг укуса“, како се то колоквијално каже. Уздржавањем од филмског натурализма и документаризма не ограничава се слобода филмског изражавања, па Андре Базен (André Bazin), без трунке пуританизма и лажног моралног чистунства, пледира за то да филм сопствени дигнитет уметности очува задржавањем у имагинарном. Ова уметност поседује одговарајући начин да језиком апстрактних и асоцијативних слика говори о темама које су провокативне и етички дискутабилне. „То значи да филм може све да каже, али не и све да покаже. Нема сексуалних ситуација, биле моралне или не, скандалозне или баналне, нормалне или патолошке, чије је изражавање *a priori* забрањено на екрану, али под условом да се прибегне могућностима апстракције филмског језика, тако да слика никад не може да добије документарну вредност“ (Bazen, 1967: 47).

Арнолд Хаузер није био оптимиста када је разматрао будућност филмске комуникације. Он је проценио да ће веза између филма и гледалаца све више слабити јер, наводно, само једна млада уметност може да буде популарна?! По његовом мишљењу, током времена изражајне форме филмске уметности биће све компликованије и теже за тумачење, док на крају не постану приступачне само сасвим малом слоју публике (Hauser, 1966: 453). Хаузер сматра да развој филмских средстава и продубљивање уметничких форми удаљавају филм и широку публику, испуштајући из вида чињеницу да се филмско знање развија, а самим тим култивире се и укус филмске публике. Према томе, логично је очекивати да ће укус будућних гледалаца филма бити на нивоу

нових изражајних форми ове уметности. Укус је подложен сталним променама не само у социјалном, него и у индивидуалном смислу јер се претпоставља да индивидуа у току свог живота унапређује знања и доживљава промене свог естетског сензибилитета. Типичан је случај угледне теоретичарке филма Лоте Ајзнер (Lotte Eisner), која на личном примеру потврђује еволуцију властитог филмског укуса. Она наводи наслове филмова који су јој у младости изгледали „кичасто“, да би данас о њима имала сасвим другачије, објективније и позитивније мишљење. Зато сматра могућим да ће за двадесет, тридесет и више година нека нова генерација, из одређеног разлога, неки филм који се нама данас чини грозним, сматрати врло занимљивим (Уор. Eisner, 1997: 198). Чини се да је Аристарко (Guido Aristarco), у односу на Хаузера, био много више флексибилан и „видовит“ када је у оквиру процењивања будућих односа филма и гледалаца имао на уму паралелну еволуцију филма и маса. Пишући о „правилном разумевању озбиљног филма“, он поручује да садашњи задатак није у томе да се уметност прилагоди умној скучености, лењости или инерцији многобројних, већ да прошири њихове видике (Aristarco, 1971: 23). Из наведених разлога неки теоретичари говоре о „васпитавању укуса“, то јест подизању укуса на виши ниво, што се постиже сталном комуникацијом са делима уметности (Уор. Воџиловић, 2008: 39). Дакле, током квалитетне уметничке комуникације долази до унапређења естетског укуса рецепијената и, уједно, иновирања изражајних форми уметности са којима рецепијенти размењују искуства. Што се филма и филмског укуса тиче, нису далеко од истине теоретичари који су на филм гледали као на највећу и најмоћнију фабрику укуса, која има толику снагу да чак одређује карактерне црте будућих генерација.

ЗАКЉУЧАК

Настанак филмске уметности утицао је на радикалну промену односа унутар сфере уметничке комуникације. Равна и једносмерна линија у оквиру релације аутор–дело–публика почела је да се трансформише јер су карике тог комуникацијског беоцуга постале лабавије. Аутори филма (адресати) нису могли бити равнодушни према адресантима, то јест људима који примају њихове поруке. Права је истина да разлози њихове заинтересованости за публику нису били искључиво естетски, већ и комерцијални, будући да је реч о уметности која има индустријски карактер и врши економске калкулације. Филмска публика, која социолошки гледано представља друштвену групу, није имала функцију чистог војера или пасивног посматрача. Она је била активни учесник стваралачког процеса јер је њен укус био од велике важности за синеасте у погледу одабира тема, презентације садржаја и стилских приступа. Укратко, производња филмова (превасходно холивудских, али и шире) била је базирана на укусу својих гледалаца. У случају комуникације филма, рецептивни субјект није као у књижевности појединац, већ друштвена група – масовна, неформална и социјално хетерогена.

Активан однос публике у комуникацији с филмом најбоље је дочаран у Мореновом концепту пројекције-идентификације. Познати културолог назвао је филм „машином за производњу имажинарног“, будући да су се у замраченим биоскопским дворанама приказивале слике које су изазивале афективно реаговање. Није тајна да се филмска пројекција састоји од пројектовања у свет људских потреба, стремљења, жеља, опсесија, страховања. То значи да је филм, с једне стране, будио пажњу и машту гледалаца, а с друге одговарао на њихове потребе. Везе филма и његове публике присне су највећим делом због тога што филм највише подсећа на живот и зато што је публика склона да врши изједначавање животне и уметничке истине.

Социолошки појам филмског укуса треба схватити као вид колективног става или односа публике према филмовима одређених епоха, праваца, школа, стилова и жанрова. Носиоци укуса су пре свега гледаоци који се према различитим афинитетима и културним потребама (искуствима, навикама, естетским преференцијама) сврставају у одређене категорије публике. Дакле на плану филма нема једне публике, већ се увек ради о публикама. Социолози су дошли до сазнања да одлучујући чинилац у формирању укуса филмских гледалаца представља њихово формално образовање. Филм омогућава одређену комуникацију са сваким, али је извесно да ће образованији гледаоци моћи да допру до дубинских слојева једнога дела, док ће остали остати само на површинској комуникацији, која подразумева пасивно и некритичко праћење радње филма. Ово се посебно односи на савремену публику, која се састоји од великог броја ниша, која је зналачка, искуствено богата и навикнута на нове и модерне филмске трендове – на скупе и гламурозне блокбастере, видео клубове, квалитетне кућне пројекције, кабловске мреже, Интернет или „бинцовање“ филмских и ТВ серијала. С обзиром на промене које су се у XXI веку догодиле на плану савремене уметности уопште и рецепције филмских садржаја такође, ова публика са новим укусима и гледатељским навикама захтева посебно социолошко истраживање.

ЛИТЕРАТУРА

- Aleksander, V. D. *Sociologija umetnosti*. Beograd: Clio, 2007.
- Alen, V. *Apropo ničega*. Beograd: Laguna, 2021.
- Aristarko, G. *Marks, film i filmska kritika*. Beograd: Institut za fim, 1971.
- Bayley, S. *Taste: The Secret Meaning of Things*. London: Faber & Faber, 1991.
- Bazen, A. *Šta je film III: Film i sociologija*. Beograd: Institut za film, 1967.
- Bourdieu, P. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge and Massachusetts: Harvard University Press, 1996.
- Božilović, N. *Umetnost, kreacija, komunikacija*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu, 2008.
- Božilović, N. *Popkulturni fenomeni XX veka: sociološki eseji o filmu i rokenrolu*. Niš: Studentski kulturni centar, 2021.

- Čejni, D. *Životni stilovi*. Beograd: Clio, 2003.
- Čolić, S. *Kultura i povijest: socio-kulturno antropološki aspekti hijerarhizacije kulture*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2006.
- Dalhaus, K. *Estetika muzike*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1992.
- Eisner, L. H. „Kič na filmu“. U *Kič: Antologija lošeg ukusa*, priredio G. Dorfler, 197–219. Zagreb: Golden marketing, 1997.
- Focht, I. *Uvod u estetiku*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1972.
- Gans, H. *Popular Culture and High Culture*. New York: Basic Books, 1974.
- Gic, L. *Fenomenologija kiča*. Beograd: Bigz, 1979.
- Grejam, G. *Filozofija umetnosti: uvod u estetiku*. Beograd: Clio, 2000.
- Griswold, W. *Cultures and Societies in a Changing World*, fourth edition. Los Angeles and London: SAGE, 2012.
- Gronow, J. *Sociologija ukusa*. Zagreb: Naklada „Jesenski i Turk“ i Hrvatsko sociološko društvo, 2000.
- Hancock, A. *Mass Communication*. London: Longman, 1970.
- Harvey, D. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Basil Blackwell, 1989.
- Hauser, A. *Sociologija umjetnosti*, 1–2. Zagreb: Školska knjiga, 1986.
- Hauzer, A. *Socijalna istorija umetnosti i književnosti*, I-II. Beograd: Kultura, 1966.
- Jaus, H. R. *Estetika recepcije*. Beograd: Nolit, 1978.
- Koen-Sea, Ž. *Ogled o načelima jedne filozofije filma*. Beograd: Institut za film, 1971.
- Kon, Ž. *Estetika komunikacije*. Beograd: Clio, 2001.
- Lynes, R. *The Tastemakers*. New York: Harper Brothers, 1954.
- Маркс, К. и Ф. Енгелс. *О књижевности и уметности*. Београд: „Рад“, 1976.
- Marten, M. *Fimski jezik*. Beograd: Institut za film, 1966.
- Moren, E. *Film ili čovek iz mašte*. Beograd: Institut za film, 1967.
- Nemanjić, M. *Filmska i pozorišna publika Beograda*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 1991.
- Петковић, Ј. *Савремено друштво и културне промене*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2020.
- Petrović, S. *Estetika u doba anti-umetnosti*. Beograd: Dereta, 2016.
- Radojković, M. i B. Stojković. *Informaciono-komunikacioni sistemi*. Beograd: Clio, 2009.
- Ranković, M. *Seksualnost na filmu i pornografija*. Beograd: Prosveta, Institut za film, 1982.
- Repovac, H. *Sociologija simboličke kulture*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2009.
- Савранский, И. Л. *Коммуникативно-эстетические функции культуры*.

- Москва: „Наука“, 1979.
- Shils, E. „Mass Society and Its Culture“. In *Culture for the Millions*, edited by N. Jacobs, 81–87. New York: D. Van Nostrand Comp, 1961.
- Todorović, A. *Filmski ukus kod omladine*. Beograd: Institut za film, 1971.

SOCIOLOGICAL-AESTHETIC ASPECTS OF CINEMATIC TASTE

Summary

The author of this paper puts cinematic taste under a sociological magnifying glass, acknowledging both aesthetic and psychological aspects of this complex phenomenon. The problem is observed within the familiar sociological triangle: author-work-audience. Artistic, therefore cinematic communication as well is treated as a social act. The relations within the communication chain are considered reciprocal, where a film audience participates as an active agent of communication. It is a receptive subject, but its taste has a great impact on the production of new film contents and the selection of authorial approaches. The paper pays particular attention to the problem of genesis and evolution of cinematic taste, in the context of sociological divisions of taste created by certain relevant theoreticians (Lynes, Gans, Bourdieu). A film audience is an informal and heterogeneous social aggregate, and its taste is primarily defined as a social category that represents a form of collective relationship (sensibilities and aesthetic preferences) towards films belonging to specific eras, styles and genres. This study examines sociological and aesthetic components of cinematic taste in the 20th century, in which film was the most popular art and a representative cultural phenomenon.

Key words: cinematic taste, 20th century, sociology, artistic communication, audience, reception.

ПОТВРДА ПРИВИЛЕГИЈАЛНИХ ПРАВА МИТРОПОЛИТА МОЈСИЈА ПЕТРОВИЋА ИЗ 1727. ГОДИНЕ³

Резиме

У раду је приказана потврда привилегијалних права митрополита Мојсија Петровића, издата по налогу цара Карла VI преко Дворског ратног савета 1727. године. Како су привилегијама, као провизорним и персоналним актима, права и положај српског народа били решавани у складу са државним интересима Хабзбуршке Монархије XVIII века, привилегијално питање је нарочито усложњено након Пожаревачког мира. Након низа владарских аката који су се односили на Краљевство Србију и Тамишки Банат, као и оних који су се односили на целину српског народа у Хабзбуршкој Монархији и, уз то, акутног питања митрополитових прихода, издата је потврда митрополиту да у смислу свих дотадашњих аката и у складу са њима, може неометено уживати призната права.

Кључне речи: Београдско–карловачка митрополија, Хабзбуршка Монархија, администрација, привилегије, XVIII век.

*

Привилегијално питање у периоду 1717–1739 године било је јако сложено због различите организације цркве и државне управе на територији освојеној до и након 1718. године. Привилегијално питање након 1718. године било је питање духовног јединства српског народа у Хабзбуршкој Монархији, као нов елемент у историји српског народа. Двор је одбио захтев Угарске дворске канцеларије да се новоосвојене земље припоје угарској краљевини. Северински Банат је под управу Београдске митрополије стављен 1727. године (Гавриловић, 1994.2: 124–125). Темишварска и Вршачка епархија су Београдској митрополији подређене по резолуцији цара Карла VI од 16. новембра 1720. године, тј. београдски митрополит је имао јурисдикцију над Београдском (Сервијском), Ваљевском, Вршачком, Темишварском и Римничком епархијом. Аутономија

¹ milos.djordjevic@filfak.ni.ac.rs

² aleksa.popovic@filfak.ni.ac.rs

³ Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451–03–68/2022–14/200165), као резултат рада на пројектима *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (бр. 179074) и *Модернизација Западног Балкана* (ев.бр. 177009). Аутори најсрдачније захваљују особљу Архива Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима на материјалу уступљеном за објављивање.

Београдске митрополије у Хабзбуршкој Монархији је призната 10. септембра 1718. године. Овиме је Београдска митрополија остала одвојена од Карловачке. Патријарх Мојсије Рајовић је аутономију Београдске митрополије у оквиру Пећке патријаршије признао синодском граматом од 15. августа 1721. године, са клаузулом да се после смрти карловачког митрополита, обе митрополије сједине под јурисдикцијом београдског.

Малогоспојински сабор 1722. је у овом смислу и изабрао београдског митрополита Мојсија Петровића за коадјутора карловачког митрополита Вићентија Јовановића Хаџи-Лавића (Слијепчевић, 1991: 371; Точанац, 2007а: 201–217; Иста, 2011: 245–256). Питања уједињења митрополија и важења привилегија у Банату и Србији су постала кључна питања у политици Карловачке и Београдске митрополије у периоду између Пожаревачког и Београдског мира. Сабор на ком је изгласано уједињење митрополија је одржан 7/18 фебруара 1726. године. Комесар, гроф Одвијер, командант Посавске границе, добио је тајно упутство цара Карла VI (1711–1740) да спречи спајање митрополија, али је услед јединственог става сабора да се може изабрати само један митрополит, прихватио избор митрополита Мојсија Петровића 10. марта 1726. године (Гавриловић, 1994: 127–128). По одлуци Дворског ратног савета, Мојсије Петровић је инсталисан за карловачког митрополита и администратора Београдске митрополије, чиме је *de facto* један митрополит имао јурисдикцију над обе архиепископије, иако је *de iure* био устоличени митрополит само једне. Решењима из 1727. и 1728. године је ово потврђено, уз наглашен став да се по смрти митрополита Мојсија морају изабрати двојица митрополита. На сабору 1731. године је ова чињеница била главни аргумент двора против уједињења митрополија. Са друге стране, српске привилегије, као и потврда Мојсија Петровића је била важан аргумент народне депутације, јер су и један и други акт прихватили избор само једног православног митрополита, који би био духовни и народни старешина српског народа у Хабзбуршкој Монархији. (Радонић, 1909: 274–275; Микавица и сар., 2016, 196, 292–293; Ђорђевић, 2018: 517).

Важан моменат који је претходио гаранцијама митрополитовог положаја био је управо процес сужавања српских привилегија, у циљу увођења система централизоване апсолутистичке управе у све делове Монархије. Сужавање привилегија је извршено са две деклараторије и два рескрипта. Прва деклараторија је објављена 12. априла 1727. године Београдској и Темишварској администрацији. Привилегије су сужене у корист државе и римокатоличке цркве, у десет тачака. Скуп у Карловцима јуна 1727. је инсистирао на томе да се не дозволи ограничење привилегија (АСАНУК МПА „Б“ 21–1727). Митрополиту је упућено писмо са скупа на ком су присуствовали официри границе, владике и кнезови већих места, укупно око стотину људи. Противпредлози које је Мојсије Петровић маја 1728. године предао у Бечу нису дали већих резултата и 13. априла 1729. године је донета и друга деклараторија. Она је одбијена саборским меморандумом 1730. године и цар је замољен да остави народ у дотаташњим привилегијама (Радонић, 1909: 281–285; Точанац, 2007b: 173–185).

Територија под јурисдикцијом митрополита Мојсија Петровића је истовремено била организована у неколико територијалних области Хабзбуршке Монархије, што је додатно усложњавало питање статуса сâмог митрополита. У том смислу је преко Дворског ратног савета издато и посебно заштитно писмо којим се митрополиту Мојсију Петровићу гарантује уживање привилегија и у будуће, што значи и у смислу аката који буду били издати и након добијеног писма, будући да се формулација у писму односи и на будуће одлуке.⁴ Овим документом су на специфичан начин до даљњег задржане и све одредбе привилегија, јер је митрополит, као старешина српске цркве, највиши представник народноцрквене аутономије коју привилегије прописују.

Задржавање привилегија и прихватање уједињења је условљено и спољним околностима, које се огледају у збацивању султана Ахмеда III, променама на престолу у Влашкој и Молдавији и савезом са Русијом. Немири у Граници 1726–1729. године су, такође, допринели одржавању привилегија у највећој мери и прихватању уједињења митрополија. Ново тумачење привилегија је двор објавио издавањем „Изјаснитељног рескрипта“ 16. фебруара 1732. године, који се односио једино на Краљевство Србију и Темишварски Банат. Тиме је, поред управних овлашћења митрополита, у основи нарушено привилегијално право у осталим подручјима Монархије где српски народ заиста живи (... *ubi in que facit existunt* ...) (Радонић и Костић, 1954: 92). Сабор у Београду који је заседао од 31. октобра до 4. новембра 1732. године резолутно је одбацио рескрипт (Радонић, 1909: 286–300; Гавриловић, 1994: 128–131).

*

Документ који је у раду приказан је добро очуван, са мањим оштећењем при врху листа које делимично отежава читање. Написан је на латинском језику, канцеларијским курзивом, на два листа хартије 35x24cm, од којих је један лист исписан обострано, док је други заштитни, будући да се ради о спољној страни документа који је савијен пре слања, без коверте. Документ се чува у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, у фонду „Б“ Митрополијско–патријаршијског архива, под сигнатуром 10–1727. У архивским регестима и на полеђини документа (на савременом српском језику, накнадно написано приликом сређивања грађе) стоји *Потврда којом се признају сва права митрополита Мојсија Петровића у смислу привилегија*. Текст документа је у овом раду транслитерисан на начин да што верније прати оригинал. Ауторске (приређивачке) интервенције дате су у угластим заградама, док су лигатуре рашчитане на следећи начин: ŷ као ii, æ као ae, ꝥ као s, & као et. Написана слова и знаци су

⁴ Низ докумената сведочи о томе да су принадлежности митрополиту исплаћиване у складу са територијалном организацијом Хабзбуршке Монархије (тј. ближе смислу упутстава које су издате комесарима за саборе 1722. и 1726. и 1731. године) и након издавања речене потврде. (АСАНУК–МПА „Б“ 8–1724, 1(I, II)–1728, 7–1729, 4,5,8–1734; Гавриловић, 1967: 21–63).

спуштени у основни ред. Након транслитерације, представљен је превод на савремени српски језик и факсимил документа.

*

ТРАНСЛИТЕРАЦИЈА

Sacra Caesarea Regieque Catholica Majestatis Clementissimi Domini nostri Nomine Archi Episcopo Graeci Ritus Domine Moisi Petrovich benigne significandum; Quod atefata Sacra Caesarea regiaeque Majestas Eundem ad devotissimas suas preces, et ex habita clementissima consideratione non solum rectae sua, moribusque probatae vita, integratis animi, ac caetararum Coignitati Metropolitanae congruarum virtutum, verum etiam praestantis rerumgerendarum pertitiae indeque promeritae fibi inter Gentes Illyricas seu Rascianas existimationis at que praecminentiae, prae omnibus autem singularis ac inconcussae erga Majestatem suam caesareo Regiam, nec non auqustam Domum Austriacam fidelitatis et devotionis, hucusque variisin occasionibus laudabiliter comprobata, ac quod in ca imposterum quoque enixe se persevaturum et praefatos populos in Caesareum, ac rei Christiana et publicae obsequium stimulatrum serio pollicetur in Consiliarum sum Caesareum assumpsetit, declaraverit, et constituerit, aliorumque Consiliariorum suorum numero et consartio aggregari, et adscribi justifserit ita ut omnibus et singulis Privilegiis, Iuribus, praerogativis, honoribus, Libertatibus et gaudent, ac demum, ut qua talis ab omnibus et singulis agnoscat, nominetur, et honoretur, nec non honorifici hujus Tituli et praerogativae ubivis Locorum, et in omnibus occasionibus liber potiri possit et valeat. In cujus rei fidem alterarae Majestatis.

Caesareae Sigilum Majus appositum est Acitum Viennae die vigesima septima Mensis Maii Anno Millesimo septingentesimo vigesimo septimo.

Per Imperatorem
Ex Consilio Belico Die
et anno ut supra

Ferdinandus Josephus de Rech Cron

Превод на српски језик

У име премилостивог Господа светог католичког Величанства, архиепископу грчког обреда господину Мојсију Петровићу љубазно представљеном коме је његово свето царско Величанство на његове (митрополитове, прим.аут.) најпонижније молбе и после најмилиствијег разматрања, не само о исправном карактеру и доказаном исправном животу, прожетом духом и међу онима поменутог митрополита прикладних врлина, изузетног умећа у управљању и одакле у народу илирско–расцијанском заслужено ужива преузвишени углед, и до сада неометену верност и оданост Његовом Величанству и аустријском

владајућем дому више пута у разним приликама доказану и обећава да ће у истом и даље усрдно истрајавати, као и речени народ Царевине и да је преузео, прогласио и успоставио службу за хришћанске и јавне послове саветника Царевине, прогласио је, именовано и представља заједништво својих подређених да сви буду уписани тако да сви уживају привилегије, права, прерогативе, почести, слободе и срећу и, на крају, како би он био препознат, именован и поштован од сваког од њих и да би стекао и могао да утиче на њих да ова часна титула и прерогативи у сваком месту земље, у свим приликама слободно преузме управу и буде у власти учвршћен.

У часно име и за страну Величанства.

Царски печат на овај акт стављен је дана двадесет и седмог, месеца маја, године хиљаду седамсто двадесет и седме.

Цар
Из Ратног савета дана
И године као и
Горенаведенима

[Фердинанд Јосиф де Рехкрон]

48

10-1722
 Sacra Casarea Regique Catholica Majestatis Clementissimi
 Domini nostri Romine Archiepiscopo Graecis Domino
 Mloysi Petrovich benignè significandum, Quod altessara Sacra
 Casarea Regiaq; Majestas Eundem ad devotissimas suas pre-
 ces, et ex habita clementissima consideratione non solum recta
 sua, moribusq; probata vita, integritatis animi, ac ceterarum
 Dignitati Metropolitanæ congruarum virtutum, verum
 etiam prastantis rerum gerendarum peritiae, indeq; pro-
 merita sibi inter Gentes Illyricas seu Rascianas existima-
 tionis atq; praeminentiae, pra omnibus autem singularis
 ac inconcussa erga Majestatem suam Casareo Regiam, nec
 non augustam Domum Austriacam fidelitatis et devotionis,
 fucusq; varijsin occasionibus laudabiliter comprobata, ac
 quod in ea impozterum quoq; enixe se perseveraturum,
 & praefatos populos in Casareum, ac dei Christiana &
 publica obsequium stimulatam serio pollicatur, in Consilia-
 rum suum Casareum assumpserit, declaraverit, et con-
 stituerit, aliorumq; Consiliariorum suorum numero et con-
 sortio aggregari, et adscribi iusserit, ita ut omnibus et
 singulis Privilegijs, Juribus, prerogativis, honoribus, Liber-
 tatibus et consuetudinibus uti, frui, potiri et gaudere
 possit ac valeat, quibus alij Consiliarij Casareo Regij
 utuntur, fruuntur, et gaudent, ac demum, ut qua talis
 ab omnibus et singulis agnoscat, nominetur, et hono-
 retur, nec non honorifici hujus Tituli et prerogativa
 ubi vis Locorum, et in omnibus occasionibus liber potiri
 possit et valeat. In cujus rei fidem altessara Majestas

АРХИВЪ ИСТОРИЧЕШКА ПАРТРОНИМА
 Државна библиотека
 Софийска

Cæsarea Sigillum Majus appositum est. Actum Viennæ die
vigesima septima Mensis Mayj Anno Millesimo septingen-
tesimo Vigesimo Septimo.

Per Imperatorem
Ex Consilio Reico Die
et anno ut supra.

Ferdinandus Josephus de Rechi

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВСКА ГРАЂА

Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима:
Митрополијско–патријаршијски архив, Фонд „Б“.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Точанац, Исидора. „Резолуција цара Карла VI из 1720. године“. *Мешовита грађа – Miscellanea* 32 (2011): 245–256.

Радонић, Јован и Мита Костић. *Српске привилегије од 1690. до 1792.* Београд: Српска академија наука и уметности: 1954.

ЛИТЕРАТУРА

Гавриловић, Славко. „Даљско властелинство Карловачке митрополије у XVIII столећу“. *Зборник за друштвене науке Матице српске* 46 (1967): 21–63.

Група аутора. *Историја српског народа, IV–1, Срби у XVIII веку* (ур. Славко Гавриловић). Београд: Српска књижевна задруга, 1994.

Ђорђевић, Милош. „*Ecclesia et Religiosa*. Српски митрополити и аустријска власт у Србији 1718–1739“. *Црквене студије* 15 (2018): 515–523.

Микавица, Дејан, Ненад Лемајић, Горан Васин и Ненад Нинковић. *Срби у Хабзбуршкој Монархији 1526–1918, књ.1, Од Мохачке битке до Благовештенског сабора 1526–1861.* Нови Сад: Прометеј и РТВ, 2016.

Радонић, Јован. *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII. и XVIII. Веку.* Нови Сад: Матица српска, 1909.

Слијепчевић, Ђоко. *Историја српске православне цркве, I, Од покрштавања Срба до краја XVIII века.* Београд: БИГЗ, 1991.

Точанац, Исидора. „Београдска и Карловачка митрополија. Процес уједињења (1722–1731)“. *Историјски часопис* 55 (2007а): 201–217.

Точанац, Исидора. „Проблем привилегија у Краљевини Србији“. *XVIII столеће* 6 (2007б): 173–185.

**THE CONFIRMATION OF THE PRIVILEGE RIGHTS OF
METROPOLITAN MOYSI PETROVIĆ IN THE YEAR 1727.****Summary**

The paper presents the confirmation of the privilege rights of Metropolitan Moysi Petrović, issued by order of Emperor Karl VI through the Court War Council in 1727. Since the privileges were provisional and personal acts, the rights and status of the Serb people were resolved in accordance with the state reasons of the Habsburg Monarchy during the 18th century, the issue of privileges became particularly complicated after the Peace of Passarowitz. After a series of ruler's acts which were related to the Kingdom of Serbia and the Banat of Temeswar, as well as those that related to the entire Serb people in the Habsburg Monarchy and, in addition, the acute issue of the metropolitan's income, a confirmation was issued to the metropolitan that in terms of all previous acts and in accordance with them, he can enjoy the recognized rights unhindered.

Key Words: Belgrade–Karlović Metropolitanate, the Habsburg Monarchy, Administration, Privileges, 18th Century.

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ПОЛОЖАЈА РАДНИКА У СРЕДЊОВЕКОВНОМ СКАДРУ²

Резиме

У раду се разматрају права и обавезе радника у средњовековном Скадру током периода српске врховне власти над овим градом, од друге половине XII до краја XIV века. У фокусу истраживања су одредбе Скадарског статута, које уређују положај радника. Овај рад настоји да прикаже раднике као посебну социјалну групу која је као таква препозната у законодавству. Циљ рада је да прикаже и како се развој приморских градова одразио на правно и социјално уређење Скадра. Иако у саставу државе Немањића, у Скадру је било присутно јединствено политичко и друштвено уређење, које се заснивало на развоју приморских комуна. Тако су грађани Скадра били изузети из феудалног уређења које је заступљено у српским земљама, мада су социјалне неједнакости постојале. Дошло се до закључка да су радници, иако на нижем положају друштвене лествице, били правно слободни што им је омогућило да се професионално баве одређеним занимањима.

Кључне речи: Скадарски статут, радници, средњи век, Немањићи, Скадар

Приморски градови средњовековне српске државе припадали су области Дукље, односно Зете, на подручју од Котора до ушћа Бојане у Јадранско море.³ Током свог развоја били су под различитим друштвеним и државно-правним утицајима. Дуга муниципална традиција и прожимање различитих фактора допринели су обликовању комуналног уређења.⁴ Снажан утицај на организацију приморских градова имале су комуне на Апенинском полуострву, нарочито Венеција чији је систем управе представљао својеврстан модел који су друге заједнице опонашале (Ћирковић, 1997: 189). Карактеристика приморских

¹ dragana.milic@filfak.ni.ac.rs

² Припремљено у оквиру пројекта *Историја данас, изазови и искушења*, који се изводи на Филозофском факултету Универзитета у Нишу (бр. 300/1-14-2-01).

³ Дукља је једна од најстаријих српских држава формираних на Балкану чије име потиче од античког града Doclea. Током развоја државности, Дукља је била једна од водећих српских земаља, а у XI веку је постала краљевина. У XII веку је потпала под власт Византије, а затим Рашке, која је заузимала централно место у држави Немањића. Назив Зета је почео да се користи неслужбено крајем XII, а службено од средине XIII века (ИЦГ I, 1967: 316–322, 381–410; Благојевић, Медаковић, 2000: 35–37, 62–80).

⁴ Процес урбанизације средњовековне Србије је доста сложен и условљен је регионалном припадношћу градова, привредној активности, као и страним утицајима (ЛССВ, 1999: 122–123; ЛГИТ, 2010: 11–12; Поповић, 2016: 151). Античко наслеђе, близина мора, утицај Медитерана и други фактори одразили су се на начин формирања градова у Јадранском приморју. Специфични услови су довели до развоја комуналног уређења. Видети: Бошковић, 1958: 219–234; ИЦГ II–1, 1970: 83–94; Steindorff, 1986: 141–152; Ћирковић, 1997: 185–196.

комуна је висок степен аутономије у односу на централну власт. Аутономни положај био је правно нормиран статутом града, који представља збирку правних прописа које су доносили локални органи власти уз поштовање правног система државе (ИЦГ II-1, 1970: 90; ЛССВ, 1999: 702; Антоновић, 2003: 115).

Развој комуналног уређења градова у Зетском приморју и уопште у приобалном подручју Јадранског мора, прати се од XII века (Steindorff, 1986: 145). Зета је у XII веку признавала врховну власт Византијског царства, а између 1183. и 1186. године припојена је српској држави. То се одиграло после успешног ратовања великог жупана Стефана Немање (1166–1196) против Византије (ИЦГ II-1, 1970: 3–4; ИСН I, 1981: 252–253; Благојевић, Медаковић, 2000: 93–94). Том приликом, у оквиру српске државе доспели су градови са развијеним урбаним уређењем: Котор, Бар, Дањ, Сарда, Дриваст, Свач, Улцињ и Скадар (Стефан Првовенчани, 1988: 73). Постанак ових градова датује се у античко доба, а од раног средњег века били су црквени центри и седишта епископија (Благојевић, 1992: 71; ЛГИТ, 2010: 12).

У приморским градовима је постепено дошло до социјалне диференцијације и изграђивања институција. Становници града су се по правном статусу разликовали од странаца, односно оних који нису рођени у њему, већ су се доселили. Они су у начелу били слободни и имали су једнака права која им је гарантовао статут града (Шаркић, 1996: 52; Антоновић, 2003: 95). Градско становништво називано је *грађани*, у српским изворима *граѓани* или *граждани*, а у латинским *civis* (Steindorff, 1986: 144, 146; ЛССВ, 1999: 122, 126). Овај назив је изведен од именице град (*gradŭ, civitas*). Становништво градова у средњовековној српској држави било је хетерогено по саставу (Тарановски, 2002: 89; Шаркић, 2011: 17–18). Статус становника утврђиван је за сваки град индивидуално и у зависности од његове привредно-економске моћи, уређења и законодавства. Зато се не може правно уједначити положај становника свих приморских градова. То значи да градско становништво у средњовековној Србији није представљало јединствени сталеж као што је то био случај у Западној Европи тога доба (Шаркић, 1996: 50–52).

Социјална структура становништва средњовековних градова у зетском Приморју у позном средњем веку одликује се основном поделом на повлашћену категорију коју заједница слуша, односно племство (*патрицијат, nobiles*) и све остале становнике града, народ или *пук (populus)* (ИЦГ II-1: 84; Ћирковић, 1997: 189–190; ЛССВ, 1999: 502–503; Антоновић, 2003: 85). Припадници *патрицијата* су били део политичке управе и обухватили су најбогатију групу људи, а припадали су углавном романизованом становништву које српски извори називају Латинима (Благојевић, 1992: 71). *Патрицијат* је представљао затворени сталеж, који је настојао да нагласи своју индивидуалност пореклом, занимањем, језиком, одевањем и начином живота (ЛССВ, 1999: 503). С друге стране, *пук* је обједињавао социјално издиференцирану групу људи која се разликовала по имовинском и правном статусу. Међу њима се као посебна групација истицао слој

богатих трговаца и занатлија. Најбројнији део *пука* чинили су ситни трговци и занатлије, радници који су се бавили разним врстама послова, кућна послуга и робови (Антоновић, 2003: 95).

Становништво градског дистрикта, који је обухватао обрадиво земљиште у залеђу града, чинили су *посадници* (*possanici, villani*) (Ћирковић, 1997: 191–192; ЛССВ, 1999: 558). Они се сматрају сеоским становништвом јер су се бавили пољопривредом и живели су ван градских зидина. Сеоско становништво је било интегрисано у социјалну структуру приморских комуна, а његов правни положај је био уређен статутом.

Поменута социјална структура била је присутна и у средњовековном Скадру. Град на источној обали Скадарског језера, велики жупан Стефан Немања прикључио је српској држави 80-их година XII века. У саставу државе Немањића налазио се до 1359. године, када управу над њим преузимају обласни господари Балшићи, који настављају политику Немањића. У поседу Балшића се Скадар налази, са извесним прекидом, све до 1396. године, када се у граду успоставља млетачка власт (ЈГИТ, 2010: 254).

У време српске власти Скадар је постао једно од развијенијих градских насеља. Као „Росаф град звани Скадар“ убраја се у градове који припадају дедовини Стефана Немање (Стефан Првовенчани, 1988: 73). На томе почива његов значај у држави Немањића. Представљао је и једно од важних средишта државе краљице Јелене, која је господарила крајевима у Зети, Требињу, око Плава и Горњег Ибра у последњој четвртини XIII века (ИЦГ П–1: 47, 53; Живковић, 2021: 30–31). Наредни управник Зете био је млади краљ Стефан Дечански (1306–1314), који је вероватно поседовао двор у близини Скадра, мада се то изричито не наводи (Живковић, 2021: 86–88).⁵ Његов син Стефан Душан је као млади краљ имао палате у подграђу, на реци Дримац (Историја Црне Горе, књ. 2–1, 1970: 60–61, 71; Јечменица, 2013: 158, 161–163).

Политичко и друштвено уређење Скадра током владавине Немањића било је уређено статутом града. Сматра се да је Скадарски статут настао у првој половини XIV века, а *terminus ante quem* је 1346. година, када је Стефан Душан крунисан за цара (*Statuti di Scutari*, 2002: 16, 29–31; Bogojević Glušćević 2016: 7–9, 15, 18).⁶ Текст Статута је сачуван у препису извесног Марина Дулчића на средњовековном италијанском језику и датира с почетка XVI века.⁷ Састоји се од 279

⁵ Титула младог краља преузета је из Угарске, а припадала је најстаријем сину српског краља. Њен први носилац био је млади краљ Драгутин. Овом титулом престолонаследник је увођен у државне послове и добијао је једну област, углавном Зету, на управу (ЛССВ, 1999: 413–414; Живковић, 2021: 19–20, 22).

⁶ Српски владар се у статуту увек ословљава краљем, што доводи до закључка да је текст настао пре 16. априла 1346. године када је обављено крунисање Стефана Душана за цара Срба и Грка (Bogojević Glušćević 2016: 46).

⁷ Скадарски статут је науци био непознат све до његовог проналаaska у венецијанској библиотеци музеја Корер и објављивања на средњовековном италијанском и албанском језику 2002. године (*Statuti di Scutari*, 2002). Изворни текст статута и његов превод на савремени српски језик публикован је 2016. године (Bogojević Glušćević, 2016).

чланова који уређују јавно, цивилно и кривично право и градску управу Скадра (Bogojević Gluščević 2016: 43, 208–218).

Чланом 71. Скадарског статута регулише се положај радника, који у овом периоду нису сачињавали посебан сталеж, већ се под тим називом подразумевала група грађана који раде, односно обављају одређене послове за плату или дневницу. Они се уопштено називају радници (*rogatier*), док се у другим члановима статута дефинишу према врсти посла којим се баве. Радника унајмљује особа која се означава као господар (*patron*). Договор се склапа у присуству сведока, који иступају на суду уколико дође до повреде споразума. До тога може доћи уколико радник напусти радно место пре предвиђеног рока и у том случају је дужан да плати „8 склавонских перпера“ (Bogojević Gluščević, 2016: Ћл. 71: 239–240). Новчана казна и обавеза да „настави да слуша свога господара или господарицу“ предвиђене су за раднике који се не придржавају споразума, али није прецизирано шта се под тим подразумева (Bogojević Gluščević, 2016: Ћл. 71: 239–240). Уколико не испуни ове обавезе, радник губи једногодишњу плату, дужан је да плати казну од 8 перпера и да ради за господара по склопљеном договору, без новчане надокнаде.

Дужност радника је да ради за господара, односно послодавца, по утврђеном споразуму и предвиђа се његово кажњавање ако га прекрши. Међутим, у овом члану статута нема речи о поступању према господару који изневери договор. Он то може учинити ако не исплати договорену суму новца, продужи време за рад и слично. У том случају се господар не терети кривично, а радник нема правну основу за надокнаду причињене штете. Феудално уређење у чијој је основи социјална неједнакост узрок је оваквих правних норми.

Подређеност радника се огледа и у одредби да је он дужан да плати казну од 8 перпера уколико га унајми други послодавац, пре него што је извршио обавезе према старом господару (Bogojević Gluščević, 2016: Ћл. 71: 240). У овом случају, оштећеном страном се сматра послодавац који је први унајмио радника, страна која је изневерила уговор је радник, док је нови послодавац изван спора.

Једина обавеза коју господар има према радницима је да им пружи здравствену негу уколико се разболе током обављања посла. Међутим, након тога су дужни да се врате послу и надокнаде време које су провели током лечења (Bogojević Gluščević, 2016: Ћл. 71: 240).

Начин ангажовања и обавезе радника зависили су од врсте посла којим се баве, па су тако за различите пословне сфере прописиване посебне одредбе. Радници су били одговорни за обављени посао и водило се рачуна о њиховој стручности. Уколико би мајстор (*maistro*) лоше обавио посао, морао је да надокнади сву причињену штету и да додатно плати казну од 12 гроша (Bogojević Gluščević, 2016: Ћл. 49: 123, 233). Према средњовековној терминологији, мајстори су биле особе које поседују вештине и оспособљене су за обављање делатности које захтевају стручност (ЛССВ, 1999: 214). Мајстором се сматра особа која је потпуно овладала одређеним занатом. Међутим, треба имати у виду да су занатлије ангажоване за пружање услуга као људи

од струке. Зато се занатлије које послодавац унајми налазе у положају најамног радника.

Статутом је одређена висина зараде радника за поједина занимања. Зидари су имали дневницу до 3 гроша и право на „довољан одмор за један оброк“ (Bogojević Gluščević 2016: Ćl. 50: 233–234). Мајстори који постављају кров од црепа добијали су 1 грош и „довољан оброк“ (Bogojević Gluščević 2016: Ćl. 54: 235). Радници који се баве оштрењем или полирањем исплаћивани су до 2 гроша и имали су право на оброк, док су носачи добијали 1 грош и оброк (Bogojević Gluščević 2016: Ćl. 59–60: 236). Најбројнији су радници који су ангажовани за обављање пољопривредних радова. Копачи су исплаћивани 2 гроша по дану рада и имали су право на један оброк (Bogojević Gluščević 2016: Ćl. 57: 235). Они који орезују винову лозу или одржавају винограде добијали су 1 грош и један оброк по дану. Ако би радио без оброка, раднику би се платило 2 гроша (Bogojević Gluščević Ćl. 58: 236). Обрађивачи винограда нису смели да беру грожђе без власника, а ако не одраде све послове на време, губили би право на плату (Bogojević Gluščević Ćl. 34: 228). Радници који су ангажовани да беру грожђе добијали су дневницу од 10 флорина и оброк (Bogojević Gluščević Ćl. 61: 236). Жетеоци, сакупљачи производа и они који су задужени за вршидбу су за један дан рада исплаћивани до 3 гроша. Посебно је истакнуто да жене за бербу пољопривредних производа добијају до 2 гроша (Bogojević Gluščević 2016: Ćl. 62: 237).

Неколико чланова статута је посвећено пастирима који су чували стоку више власника. Заједничка испаша стоке имплицира да у средњовековном Скадру сточарство није била једна од јачих привредних грана. Становници су имали мањи сточни фонд и удружено су напасали своје животиње. За тај посао су била довољна по 2 пастира, како би један чувао стоку док други иде по ручак (Bogojević Gluščević 2016: Ćl. 72: 240). Занимљиво је да пастири нису добијали плату, већ само оброк. За тим није било потребе јер су они чували и своју стоку. Дакле, пастири су бирани из редова власника стоке и морали су да се смењују на одређено време, мада то статутом није прописано. Они су посао обављали и током празника и недељом, а ако би оставили стоку да присуствују слављу, морали би да плате казну од 12 гроша (Bogojević Gluščević 2016: Ćl. 72–73: 240–241). Њихова обавеза је да „обрате пажњу да не изгубе своју или туђу стоку“, да краве, коњи и магарци не начине штету у виноградима и на другим обрадивим површинама (Bogojević Gluščević 2016: Ćl. 72–75: 240–242).

Како би обрадиве површине биле заштићене, ангажовани су чувари. Они нису само чували усеве од крађе, већ су били дужни да обављају пољопривредне послове. То једино није важило за чуваре пашњака (Bogojević Gluščević 2016: Ćl. 84: 245). Чувари винограда су имали задатак да од Светог Илије (2. август) до Светог Михаила (21. новембар) постављају притке и режу и везују лозу (Bogojević Gluščević 2016: Ćl. 82: 244). Чувари њива су се старали о целокупном раду, од садње до убирања плодова. Интересантно је да је чувар одговарао и плаћао казну уколико њива коју чува није попут суседове

(Bogojević Gluščević 2016: Čl. 83: 245). У случају крађе, веровало се на реч чувару јер је он давао исказ под заклетвом. Статутом није одређена висина зараде чувара.

О учешћу жена у радном процесу се не може много тога рећи. Оне су свакако ангажоване, уз поштовање поделе рада, али не попут мушкараца. У Скадарском статуту се приликом дефинисања правног положаја употребљавају оба облика: радник (*rogatiero*) и радница (*rogatiera*) (Bogojević Gluščević, 2016: Čl. 71: 130, 240). Правила која су важила за запослене мушкарце би, стога, требало да се односе и на жене. Међутим, овакав закључак је неодржив због правног ограничења и подређености жена у средњовековном друштву (Фостиков, 2004: 326, 333). Да положај радника оба пола није био правно уједначен, сведочи члан 62. у коме се помињу жене које учествују у берби пољопривредних производа (берачице) и за тај посао су плаћене мање од мушкараца (Bogojević Gluščević 2016: Čl. 62: 237). Осим овог занимања, у статуту се помињу и млинарке које су се старале о млевењу жита са млинарума. Један млин је имао више власника, а жито се млело по утврђеном редоследу. Највероватније је због мањег броја текућих вода било мање млинова, па је заједничко руковођење било исплатљивије (Bogojević Gluščević 2016: Čl. 28: 226–227; ЛССВ, 1999: 94).

Осим радница, у статуту се помињу и господарице (Bogojević Gluščević, 2016: Čl. 71: 240). Радници су били у обавези да слушају и супругу послодавца, могуће када је он био одсутан и није могао да надгледа њихов рад. Жене из слоја *патрицијата* су биле правно слободне и могле су да преузимају обавезе својих мужева и учествују у пословима (Фостиков, 2004: 328–329). Статут дефинише њихов положај у том смислу. С друге стране, припаднице *пука* су на друштвеној лествици заузимале нижи положај, али су правно поседовале слободу и било им је омогућено да се баве одређеним занимањима.

На крају треба споменути кућну послугу, односно жене и мушкарце који су радили за патрицијске породице. Они су са господаром склапали уговор на одређени период рада, па чак и са доживотним важењем. Господар је био дужан да слугама обезбеди смештај, храну и плату (ЛССВ, 1999: 560). Скадарски статут правно разликује слуге и слушкиње (*servitor, serviciala*) од радника и радница (*rogatiero, rogatiera*) (Bogojević Gluščević, 2016: Čl. 71: 129, 239). Слуге се унајмљују за обављање разних врста послова у кући господара који не захтевају посебне способности. С друге стране, радници поседују одређена знања и вештине, познају посао којим се баве и као такви добијају посао. За обављене радне задатке зарађују годишњу плату, дневницу или им се исплаћује уговорена сума новца за одређени период ангажовања. Они се могу упослити као сезонски радници, за пољопривредне радове, или као радници који обављају одређене врсте послова попут разних мајстора свог заната. У Скадарском статуту помињу се следеће групе радника: зидари, мајстори који постављају кров, оштрачи, носачи, копачи, чувари, берачи, жетеоци, обрађивачи винограда и пастири.

Статут као најзначајнији правни акт средњовековне комуне уређује и положај радника, иако их не препознаје као посебан стаљ. Обухваћени су као јединствена група са установљеним правима и обавезама према послодавцу. Због диференцијације средњовековног друштва, положај радника је био дефинисан њиховом припадношћу пучанству које је имало подређен статус у комуналном уређењу приморских градова. Међутим, за разлику од слуга, они нису потпуно подређени господару јер су од њега зависили само током обављања посла. Били су плаћени онолико колико су скадарске власти оцениле вредност рада, а за извршавање физичких послова који су захтевали вишечасовно ангажовање, добијали су оброк и *довољан одмор*. Дакле, имали су паузу за ручак, а за то време су се одмарали. Радници су, поред права на оброк и одмор, имали одређени облик здравствене заштите. Уколико би се разболели или можда повредили током обављања посла, послодавац је био дужан да се стара о њима док се не опораве. Радник је морао да одради оно што није урадио за време болести, као надокнаду за период трајања лечења. Иако је у основи ове одредбе брига послодавца за посао који може обављати само здрава и способна особа, не може се порећи право радника да буде лечен током болести.

Обавезе радника су да ради поштено, поштује постигнути споразум и обавља посао стручно како не би направио штету. Уколико радник свесно или несвесно начини штету, напусти радно место и погази склопљени договор, послодавац има право да га тужи и добије новчану надокнаду на суду. У том случају, радник плаћа казну и ради без плате. Социјална неједнакост се одражава на право, те нису предвиђене казне за послодавца који се опходи лоше према раднику и не придржава се склопљеног споразума. Пошто радник и послодавац уговарају посао у присуству сведока, они су гаранција за поштовање договора.

Иако у подређеном положају у односу на послодавце, радници су као грађани Скадра имали личну слободу и право на рад уз остваривање зараде. Осим тога, имали су право на одмор и оброк, али и право на лечење уколико се разболе у току рада. То нису била права радника каква постоје у савременом друштву, али су за средњовековне прилике била прилично напредна. Одговорност за обављање посла је морала да постоји, па је кажњавање за немар уобичајена пракса у средњем веку. То је значило да су радници у обавези да добро познају свој посао, поготово они који су изучавали занате. За средњовековно феудално друштво, лична слобода и право на рад представљају значајна достигнућа у уређењу приморских комуна, међу којима Скадар не заостаје.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

- Bogojević Gluščević, Nevenka. *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka sa dodacima, završno sa 1461. godinom*. Podgorica, 2016.
- Statuti di Scutari Della Prima Metà Del Secolo XIV Con Le Addizione Fino Al 1469*, (=Statuti di Scutari), A cura di Lucia Nadin. Roma, 2002.
- Стефан Првовенчани. *Сабрани списи*. прир. Јухас Геогријевска, Љиљана. Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1988.

ЛИТЕРАТУРА

- Антоновић, Милош. *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*. Београд: Историјски институт, 2003.
- Благојевић, Милош. „Град и жупа – међе градског друштва“. У *Социјална структура српских градских насеља (XII – XVIII век)*, ур. Јованка Калић и Милосав Чоловић, 67–84. Смедерево и Београд, 1992.
- Благојевић, Милош и Дејан Медаковић. *Историја српске државности*, I. Нови Сад, 2000.
- Бошковић, Ђурђе. „Проблем урбанизације Дукљанско-Зетског-Црногорског Приморја у средњем веку“. *Историски записи* 14, 1–2 (1958): 219–234.
- Група аутора. *Историја српског народа*, (=ИСН), I (ур. Ћирковић, Сима). Београд, 1981.
- Група аутора. *Историја Црне Горе*, (=ИЦГ). I (ур. Ђуровић, Милинко). Титоград, 1967.
- Група аутора. *Историја Црне Горе*, (=ИЦГ). II–1 (ур. Ђуровић, Милинко). Титоград, 1970.
- Група аутора. *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља према писаним изворима*, (=ЛГИТ), (ур. Мишић, Синиша). Београд: Завод за уџбенике, 2010.
- Група аутора. *Лексикон српског средњег века*, (=ЛССВ), (ур. Ћирковић, Сима и Михаљчић, Раде). Београд: Knowledge, 1999.
- Живковић, Војислав. *Српски краљеви Драгутин и Милутин*. Ниш, Врање, 2021.
- Јечменица, Дејан. „О времену увођења младог краља Стефана Душана у управне надлежности у Зети“, *Архивски записи* XI, 2 (2013): 155–166.
- Поповић, Марко. „Космополитска средина српских градова“. У *Византијско наслеђе и српска уметност I: Процеси византинизације и српска археологија*, ур. Весна Бикић, 151–157. Београд, 2016.
- Steindorff, Ludwig. „Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana“. *Starohrvatska prosvjeta* III, 16 (1986): 141–152.
- Тарановски, Теодор. *Историја српског права у Немањинској држави*. Београд: Лирика, 2002.

- Ћирковић, Сима. „Континуитет и прекид међу хијерархијама: приморски градови и њихово залеђе у средњем веку“. У *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, 185–196. Београд, 1997.
- Фостиков, Александра „Жена – између врлине и греха“. У *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. Смиља Марјановић Душанић и Даница Поповић, 323–366. Београд: Слио, 2004.
- Шаркић, Срђан. „Градско становништво у средњовековној Србији“. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 2 (2011): 17–27.
- Шаркић, Срђан. *Средњовековно српско право*. Нови Сад: Матица српска, 1996.

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE POSITION OF THE LABORERS IN MEDIEVAL SHKODRA

Summary

The paper examines the privileges and duties of laborers in medieval Shkodra during the period of Serbian supreme authority over this city, from the second half of the 12th to the end of the 14th century. The articles of the Statute of Shkodra that govern the position of laborers are the main subject of the study. This work tries to present laborers as a specific social group guaranteed legal protection. It aims to show how the development of coastal cities was reflected in the legal and social organization of Shkodra. Shkodra had its own governmental and social structure built on developing coastal communes while being a member of the Nemanjić state. Despite social inequality, Shkodra's residents were free from the feudal system that existed in Serbian lands. The laborers were found to be legally free, despite being in lower social strata, allowing them to work professionally in a variety of jobs.

Key words: Statute of Shkodra, laborers, Middle Ages, Nemanjić family, Shkodra.

СРПСКА ДЕСПОТОВИНА КАО ДРУШТВО НА ГРАНИЦИ У АНТИОСМАНСКИМ КРСТАШКИМ РАТОВИМА И ПЛАНОВИМА (1402–1459)

Резиме

Рад анализира политичко–верске процесе на источној граници хришћанства у 15. веку и улогу Српске деспотовине у њима. Деспотовина се посматра кроз концепт друштва на граници у склопу планова за покретање крсташког рата против Османлија. Статус друштва на граници подразумева ширење појма границе изван стриктно политичких оквира и укључивање верских и културних фактора у њено дефинисање. Таквим приступом, може се пратити идеологија границе Деспотовине, уклопљене у идеју о јединственој граници хришћанства, тзв. *бастииону хришћанства*. С обзиром на то да су носиоци крсташке идеје у 15. веку пре свега били папство и Угарска, рад прати односе Српске деспотовине са њима и утицај крсташке идеје на обликовање тих односа.

Кључне речи: друштво на граници, српска деспотовина, Османско царство, касни крсташки ратови

Концепт *друштва на граници* (frontier society) се у историјској науци развио из теорије границе Фредерика Тарнера. Разматрајући значај границе за формирање друштва Сједињених Америчких Држава, Тарнер је границу дефинисао као место судара цивилизација и даље експанзије, одакле је изнова започињао процес друштвеног развитка (Turner, 2010: 3–4). Ова теорија је током времена доживела бројне критичке адаптације и, заједно са њима, утицала на савремено поимање границе. Интерпретације изворног концепта и даље граници приступају као месту борбе, али је схватају комплексније, додавајући јој бар још културну и религијску димензију, поред осталих (Berend, 1999: 57, 59). У том смислу, граница није само простор ратовања, већ и културне и економске размене (Pilat and Cristea, 2017: 16).

У медијевистици је до сада концепт друштва на граници примењиван на простор Родоса, Кипра, Албаније, Хрватске, Угарске и Молдавије (Housley, 1995: 109–111; Berend, 2001; Pilat, 2013). Случај Молдавије је нарочито значајан за аналогију са Српском деспотовином, јер се ради о некатоличкој држави која је била укључена у крсташке планове. Повезивање друштава на границама са крсташким ратовима у 15. веку предмет је неколико релативно новијих студија које до данас одређују методолошке правце у даљем приступу овом

¹ igor.stamenovic@filfak.ni.ac.rs

феномену (Housley, 1995; Pilat, 2013; Pilat and Cristea, 2017). Већ у класичном периоду крсташких ратова (1096–1291) уочљив је значај границе за само ратовање. Он је постао видљивији пред крај овог и нарочито у пост–класичном крсташком раздобљу (до краја 16. века). Тада је крсташки поход, све мање фокусиран на Свету Земљу, а све више усмераван на Османлије, почео да се схвата као процес у који је нужно било укључити и државе на граници (Housley, 1995: 106). Како је гранични простор постајао важнији, тако се градила и тзв. идеологија граница, која је кулминирала у идеји о *бедему хришћанства* (*antemurale Christianitatis*). Овај епитет се, са незнатним варијацијама у формулацији, од 14. до 16. века приписивао најчешће Угарској, али и Албанији, Родосу, Кипру, Пољској, Хрватској, Влашкој и Молдавији. Идеја о *antemurale Christianitatis* најбоље илуструје како се идеје и реалности граница нису подударале у сваком тренутку (Pilat, 2013, 171; Housley, 1995: 108). Поред тога, она је показатељ и снажног религијског утицаја на схватање границе код савременика.

Политичка нестабилност у Османском царству након пораза у битки код Ангоре (1402) и консолидација моћи угарског краља Жигмунда Луксембуршког (1387–1437) након 1403. године, отворили су простор за сарадњу деспота Стефана Лазаревића (1389–1427) са краљем Жигмундом. Та сарадња значила је опрезно удаљавање од обавеза према Османлијама и прихватање с вазалног односа према Жигмунду. Тиме је Деспотовина ушла у шири хришћански гранични простор према Османском царству. Наиме, обавештавајући бургундског војводу Филипа о савезу са деспотом Стефаном, краљ Жигмунд је истакао деспотову борбу против Турака и повезао вести о њему са задобијањем подршке босанског краља Остоје (Fejér, 1841: 324; Гашпаровић, 2016: 51). Убрзо је антиосманско расположење почело да буде саставни део деспотових повеља. То се уочава у тексту аренге изгубљене београдске повеље (1404/1405), повељама за Хиландар, Тисмену и Водицу, као и у Уводу Закона о рудницима (Гашпаровић, 2016: 51–52). У том контексту, значајно је укључивање деспота Стефана у витешки Змајев ред који је 1408. године основао Жигмунд са циљем борбе хришћанства *contra paganos*, примарно Османлија (Fejér, 1841: 690). У том тренутку Жигмунд још увек није издејствовао папске индугенције, па се не може у пуном смислу говорити о крсташком карактеру Реда. Међутим, његово оснивање је краљу свакако послужило да пласира крсташку идеју и појача свест о османској претњи и нужности хришћанског отпора (Whelan, 2014: 83–84). Сви наведени подаци оцртавају контуре идеологије границе Деспотовине према Османлијама. Поставши чинилац опште хришћанске границе, почела је да се посматра као простор разграничења два света, исламског и хришћанског.²

² Чињеница да нису сви чланови Реда били католици упућује на свеобухватније разумевање хришћанског света као уједињеног у борби против Турака (Fine, 2009: 465; Dase, 2000: 348). Овакво схватање границе манифестовало се и 1404. године, када је деспот Стефан, заједно са краљем Жигмундом и влашким војводом Мирчом, пружио подршку антиосманском устанку Константина и Фружина, бугарских принчева. Дејства побуњеника највероватније су захватала простор око југоисточне границе

Деспотово даље деловање на граничном простору потврђује тезу да друштва на граници представљају комплексну појаву која излази из оквира простог *судара цивилизација* (Housley, 1995: 104–119; Pilat and Cristea, 2017: 16). Иако је везивање за Жигмунда границу Деспотовине учинило местом сукоба хришћанства и ислама, истовремено је текла и политичка интеракција са Османлијама, мада најчешће не са самим султаном. Сарадња је успостављана са претендентима на османски престо у грађанском рату који је избио међу синовима Бајазита I (1389–1402), после његове смрти. Оваква оријентација можда није била случајна. Бирајући такве субјекте сарадње, деспот је, заправо, слабио централну османску власт користећи свој стратешки положај. Већ 1409. године, Стефан је склопио савез са једним од претендента, принцом Мусом (1410–1413). Активно је учествовао у битки код Космидиона (1410), где је Муса претрпео пораз од брата, султана Сулејмана (1402–1411). Сулејман је победу покушао да искористи како би у Србији, преко Вука Лазаревића и Лазара Бранковића, успоставио контролу и Мусу лишио важног савезника. У томе, међутим, није успео (Мишић, 1987: 75–80; Калић, 1982b: 84).

Мусин долазак на престо 1411. године није донео мир на источним границама Деспотовине. Раскидом савезништва започео је рат у коме је деспот Стефан најпре успео да упути офанзиву према пиротском крају (1411). Наредне две године, султан Муса је водио два похода на Деспотовину, уз гранични простор (Мишић, 1987: 75–88; Мишић и Ђокић, 2011: 133–134). Истовремено са тим дешавањима, Стефан је склопио савез са принцом Мехмедом (1413–1421), последњим преосталим претендентом на османски престо. Учествовао је на његовој страни у битци код села Чаморлу под Витошом 1413. године, где је султан Муса поражен. Граница Деспотовине је том победом проширена на област Знепоља, град Копријан и пиротску област (Крстић, 2001: 17).

Деспот Стефан је након 1411. године додатно интензивирао контакте са Жигмундом, што му је донело бројне поседе у Угарској, а Деспотовини град и рудник Сребреницу, важан финансијски ресурс (Гашпаровић, 2016: 67–60). Савезништво је свакако било корисно Жигмунду у борби око немачке круне (Антоновић, 1993: 27). Ипак, ова димензија савеза је секундарна. Контекст антиосманске кампање на источним границама хришћанства јасније објашњава деспотово јачање веза са Жигмундом. У вези са том идејом најпре стоји Жигмундово инсистирање на сазивању концила Римске цркве. Наиме, угарски краљ је од 1412. године активно радио на сазивању сабора који би довео до превазилажења црквеног раскола на Западу, насталог избором двојице папа, у Риму и Авињону, 1378. године (Whelan, 2014: 29–31). У томе је успео и 1414. године сазван је Сабор у Констанци (1414–1418). На сабору се јасно показао утицај и моћ краља Жигмунда, који је уведен у трон пред олтаром констаншке катедрале (Stober, 2014: 24–31). Превазилажење раскола избором папе Мартина V (1417–1431) ојачало је хришћанско јединство.

Папин избор је имао улогу и у Жигмундовој крсташкој политици (Whelan, 2014: 29). У нејасној црквеној ситуацији, са тројицом папа у тренутку сазивања сабора, било је тешко очекивати јединствени хришћански отпор против Османлија. Ставови старије литературе да је Жигмунд, заокупиран питањима у Средњој Европи, мање пажње поклањао граничном простору према Турцима показали су се неоснованим.³ Нема назнака да је Жигмунд икада одустао од идеје крсташког рата. Напротив, она је саставни део Жигмундове спољне политике. У периоду између 1411. и 1419. године Жигмунд је проширио Змајев ред, укључивши нове чланове. Примарна улога Реда и даље је била каналисање отпора према Османлијама. Ова улога се преплитала са јачањем моћи римског краља. Жигмунд је позицију римског краља отворено повезао са борбом против Османлија. Било кроз свој утицај међу сизеренима, било кроз говоре, јавна крштења или јавна излагања турских заробљеника, активно је радио на стварању снажног антиосманског хришћанског блока (Whelan, 2014: 90–94, 99–100).

У том контексту треба видети и деспотово „право пријатељство са западнима“, како је зближавање описао Константин Костенички, деспотов биограф (Константин Филозоф, 1989: 118). Стефан је виђен као саставни део опште хришћанске коалиције. Константин наводи да је Стефан пратио Жигмунда на сабор у Будиму, на сабор у Констанцу и на Жигмундово крунисање (Константин Филозоф, 1989: 118).⁴ Деспот није лично учествовао на Сабору у Констанци, бар не у сваком тренутку његовог трајања (1414–1418), али је српско посланство било присутно (Антоновић, 1993: 29–32). То присуство чини се природним ако се узме у обзир наведени крсташки аспект Жигмундове кампање на западу Европе и деспотово место у њој. Да се деспот потпуно сврставао уз западни крсташки блок, чак и ван антиосманског контекста, показује учешће одреда деспотове војске у хуситском крсташком рату 1421. године (Антоновић, 1992: 20).

У сличном контексту може се сагледати и присуство деспота Стефана у Будиму 1424. године, приликом посете византијског цара Јована VIII (1425–1448). Предмет Јованове посете Жигмунду било је проширење антитурске коалиције. Деспот је активно посредовао у преговорима. Иако је у том тренутку склопљено примирје Жигмунда са Турцима, деспотово понашање није остало незапажено код Османлија. Једно турско изасланство послато је у Србију са циљем да прати даље одвијање стања. По повратку из Будима, деспот није желео да прими османског изасланика и отпочео је рат (Антоновић, 1992: 20). Стефан је добио војну подршку угарског великаша Филипа де Скола-риса, мада је рачунао на ширу коалицију (Калић, 1982а: 212). Након преговора са султаном Муратом II (1421–1451), рат је убрзо окончан

³ Пример оваквог схватања изражен је у: Horvat, 1924: 263.

⁴ Под наводом да је деспот Жигмунда пратио „у Рим“ подразумевало се Жигмундово царско крунисање (1433). Ово није било могуће, јер деспот тада није био међу живима (Антоновић, 1993: 28). Међутим, није искључено да деспотов биограф овде мисли на Жигмундово крунисање за римског краља 1414. године у Ахену. Тај догађај се хронолошки уклапа са наведеним сабрањима. Константин Костенички је вероватно погрешно везао крунисање римског краља за град Рим.

са губицима на источној граници, када је изгубљен Пирот (Калић, 1979: 199; Крстић, 2001: 18). Последњу годину деспотовог живота (1427) обележио је нови османски напад, усмерен на Ново Брдо, један од најважнијих економских ресурса земље (Калић, 1982а: 216).

Ратовања у Деспотовини нису била изолована појава. Наиме, краљ Жигмунд је почев од 1423. године планирао покретање великог антиосманског крсташког рата. У ту сврху је водио преговоре са Венецијом како би обезбедио флоту. У пролеће 1426. године кренуло се са остваривањем идеје. Према плану, пољско–литванска и молдавска војска упутиле су се у Браилу (данашња Румунија), где је требало да се споје са трансилванијско–угарском војском. До тога, из неразјашњених разлога, није дошло. Одговор Мехмеда II на крсташку претњу били су координисани удари на Влашку, Србију и Босну, три државе на османској западној граници које су подржавале крсташку политику (Gemil et al., 2009, 150; Filipović, 2019: 284–285). Ово потврђује и османско посматрање Деспотовине као саставног дела хришћанске границе.

Деспот Стефан је умро 1427. године, па је његов наследник, деспот Ђурађ Вуковић, наставио рат са Турцима. Краљу Жигмунду је предао град Београд, задржао Мачву, док је заповедник Голупца одбио да Жигмунду уступи град, напавши и самог Ђурђа када је дошао пред капије. Голубац је, након снажних окршаја, припао Османлијама (Спремић, 1982b: 220–221). Уступање Београда учињено је ради снажења одбране границе. Жигмунду су и Београд и Голубац били важни као део угарске, али и опште хришћанске одбрамбене линије на Дунаву (Крстић, 2012: 125–126). Јачање утврђења на Дунаву такође је било део ширег плана одбране *бастиона хришћанства*. Ради остваривања тог циља је априла 1427. године Жигмунд позвао Тевтонски ред у Угарску и водио жестоке борбе око Голупца чији је губитак нанео *велику штету хришћанима*, како сведочи Бертрандон де ла Брокијер (Whelan, 2014: 106–117). Коначан исход ових ратовања наново је потврдио комплексност односа у друштву на граници – са Турцима је склопљен мир којим је деспот постао двоструки вазал, Угарски и Турски (Спремић, 1982b: 221).

Наредни догађај који је приближио Деспотовину крсташкој акцији против Турака био је Базелски сабор (1431–1449). Концилијарна и папска фракција у Западној цркви једнако су покренуле мисију за успостављање црквене уније са православнима, премда су се спориле око питања ауторитета у њеном постизању. Унијатском мисијом били су обухваћени “император Грка са својим митрополитом, кнез Молдавије, кнез земље Трансалпинске (Влашке – прим. И.С.), кнез Рашке са својим митрополитом и други” (Haller, 1863: 322; Антоновић, 1993: 47). Овај извод из упутства изасластву које је јануара 1433. године послато у Цариград показује да су предмет уније биле земље на граници са Османлијама. Посланицима сабора било је дозвољено да се на путу практично понашају као да је до уније већ дошло. Могли су да исповедају, опраштају грехе, носе браде и да “опште са јеретицима“

(Haller, 1863b; Антоновић, 1993: 47).⁵ Крајњи циљ уније била је хомогенизација снага за покретање крсташког рата (Housley, 2017: 132).

Исте године, Жигмунд, сада већ цар Светог римског царства, успео је да од папе Евгенија IV (1431–1447) издејствује индугенције за чланове Змајевог реда који би се упустили у рат против Турака (Whelan, 2014: 85). За то време трајали су сукоби са Османлијама у Влашкој и устанак у Албанији, потпомогнут лажном вешћу о смрти Мурата II (Спремић, 1982d: 242–243; Imber, 2006: 27). Овакав развој догађаја на граници није остао незапажен код Османлија. У јесен 1433. године Жигмунду је у Базел дошло турско посланство (Спремић, 1982d: 243). Може се претпоставити да је, поред разговора са Жигмундом, један од задатака посланства био и прикупљање информација о стању у хришћанском свету по питању потенцијалног крсташког рата.

Од 1435. године, након сабора у Братислави, деспотова земља ушла је у склоп угарског пограничног одбрамбеног система. Исте године отпочели су угарско–турски сукоби, који су у почетку заобишли Деспотовину, али је и она укључена у рат 1437. године (Спремић, 1982d: 243–244). Успех похода крсташке војске уз Велику Мораву те године примљен је са одушевљењем у Цариграду и Базелу (Whelan, 2014: 130–131). Жигмунд је децембра 1437. године умро, а на угарски престо дошао је краљ Алберт (1437–1439). Османлије су ту смену искористиле да 1438. године, након краткотрајног примирја са деспотом Ђурђем, покрену нападе на Угарску и Србију. Наредне године поход је повео лично султан Мурат II. Деспот Ђурађ је избегао у Угарску, радећи на прикупљању помоћи. Гргур Бранковић и Тома Кантакузин нису успели да одбране Смедерево које је пало 18. августа 1439. године (Спремић, 1982d: 245–246).

Деспот је свој рад на прикупљању помоћи за обнову Деспотовине уклапао у идеју о покретању крсташког рата. Краљ Алберт је наставио политику свог претходника по том питању (Housley, 2017: 141). Ђурађ је, као угарски великаш, одобрио порез за опремање крсташке војске, а сам је планирао да у Чешкој и Немачкој агитује за покретање рата (Спремић, 1982d: 246). У том смислу је важно поменути и склапање црквене уније, на Сабору у Ферари-Фиренци 1439. године. Старија литература је, превасходно на основу мемоара Силвестера Сиropула, углавном тврдила да српско посланство није учествовало на сабору (Спремић, 1982d: 247; Спремић, 1986: 413–421). Ипак, постоје индиције да је до учешћа ипак могло да дође. О присуству српске делегације на отварању сабора у Ферари недвосмислено говори папски адвокат Андреа де Сантакроче у свом сведочанству о Фирентинском сабору (Andrea de Santacroce, 1955: 30; Антоновић, 1993: 50). Ово није био изненадни потез српског деспота. Српска делегација је, заједно са цариградском, 1437. године планирала да из Цариграда отплови

⁵ Реченица „item quod possint communicare cum hereticis“ у литератури је тумачена као дозвола за причешћивање са јеретичима (В. Антоновић, 1993: 47). Међутим мало је вероватно да би причешћивање било дозвољено пре званичног проглашења уније и суштинског успостављања евхаристијског јединства. Под општењем би се овде пре могло подразумевати заједничко учествовање у богослужењима и молитвама.

у Базел, на сабор на коме је требало преговарати о унији. Исте године је доминиканац Јован Дубровчанин базелске оце извештавао да је деспот сагласан са унијом (Спремић, 1986: 416; Николић, 2017: 16). Податак Андреа де Сантакроче чини се логичним наставком такве политике. Османски притисак на Деспотовину и краткотрајно примирје са Турцима из 1437. године узимани су као разлози због кога се одбацивала могућност учешћа српске делегације (Спремић, 1986: 416; Антоновић, 1993: 48–49.). Ипак, ти аргументи су превише слаби да би се довело у питање писање папског адвоката. Напротив, османски притисак могао је да буде још јачи мотив за учешће на сабору. Ђурђеви политички и црквенодипломатски поступци у годинама пре сабора показују активан рад на постизању јединства ради јачања отпора према Османлијама.

Дуго очекивани крсташки рат је коначно покренут 1. јануара 1443. године, булом папе Евгенија IV. Стожер хришћанске војске представљале су угарске снаге, али су учешћа узели и владари области на граници са Османлијама: српски деспот Ђурађ, босански краљ Стефан Томаш (1443–1461), бугарски принц Фружин (о. 1380 – о. 1460), влашки кнез Мирча II (1428–1447) и, од 1444. године, влашки војвода Влад II Дракул (1436–1442; 1443–1447). Истовремено, у Венецији је грађена бургундска и папска флота, премда споро. У јесен 1443. године покренута је војска коју су предводили угарски краљ Владислав (1440–1444), Јанош Хуњади и деспот Ђурађ. Крсташи су се кретали трасом Цариградског друма. Након што је извојевала победу код Ниша, хришћанска војска се упутила ка Пироту и Софији. Код Златишког пролаза (данашња Бугарска) сусрела се са снажнијом османском војском 12. децембра 1443. године, па је кренула у повлачење. Током повлачења јануара 1444. године сукобила се са Турцима код Куновице (Сува планина), где су Османлије претрпеле пораз. Ова победа оставила је снажан утисак међу крсташима и у Европи. После битке, кардинал Јулијан Цезарини упутио се папи и успут ширио вести о победи, прећуткујући губитке (Imber, 2006: 15–17).

Деспот Ђурађ је понудио да крсташи презиме у српским градовима, рачунајући тако на сигурнији наставак ратовања. Понуда је, ипак, одбијена и крсташи су зиму провели у Угарској (Спремић, 1982а: 256). Упоредо са основном крсташком кампањом поведене су и, највероватније наменски синхронизоване, антиосманске акције у Грчкој, Албанији и Босни, које су повели локални великаши и владари (Спремић, 1982а: 256–257). Овај вид ратовања на више граничних подручја готово да по правилу прати већу крсташку кампању или идеју о њеном покретању.

Мировни преговори угарског и српског посланства са Турцима вођени су у току пролећа и лета 1444. године. За мир се највише залагао сам Мурат II, али и деспот Ђурађ, преко своје ћерке, султаније Маре. Крајем јула је у Сегедину коначно дошло до склапања мира између Угарске и Турске, а затим и између Деспотовине и Турске (Спремић, 1982а: 256–257; Imber, 2006: 20–24). Догађаји који су убрзо уследили показали су да у крсташким ратовима друштва на граници

нису изоловани политички чиниоци чији поступци стоје одвојено од општег крсташког циља. Наиме, током 1444. године интензивирани су припреме за наставак ратовања: изградња хришћанске флоте била је до августа завршена, копнена војска се опремала у Угарској, на Пелопонезу је Константин Драгаш утврђивао градове, а Дубровчани су позивали на оружје господаре Албаније и Мореје. На краља Владислава вршен је притисак од стране Јована VIII, који га је молио да не штети хришћанству својим миром са непријатељем, од стране пољске фракције у Угарској и кардинала Цезаринија. Последњи је имао пресудан утицај на краља Владислава и он је одустао од мира, објавивши наставак крсташког рата (Imber, 2006: 25–27).

Деспот Ђурађ није учествовао у другој фази рата. План похода је заобилазио Србију. Иако је покренута велика крсташка војска и флота, иако је Османско царство деловало слабо након Муратове абдикације 1444. године, крсташки су доживели катастрофалан пораз код Варне (10. новембар 1444). Краљ Владислав и кардинал Цезарини су погинули, а Јанош Хуњади се једва спасао (Imber, 2006: 27–31). Идеја о наставку рата фигурирала је међу крсташима још читаву једну годину, али без реалног остварења. Иако је коначан исход рата крсташки пораз, резултат се није показао потпуно неповољним за хришћанску страну. Обнова Деспотовине и задобијање две трврђаве на Дунаву од стране Влада Дракула, уз бургундску помоћ, оснажило је одбрамбени потенцијал границе, а Угарску заштитило од директних османских напада. Јанош Хуњади изашао је из рата као хришћански херој (Imber, 2006: 36).

Хуњадијево ратовање 1448. године против Турака није имало ни интензитет ни озбиљност Варнинског крсташког похода, иако је у његовој војсци било одреда Влаха, Немаца, Пољака и Чеха. Хуњади је претходно покушавао да окупи снажније хришћанске снаге, поново циљајући на савезништво са областима на османској граници, тј. са Влашком, Србијом и албанским великашима. Само су Влашка и Скендербег одговорили позитивно. Практична подршка папства је, такође, изостала. Иако је начелно одобравао рат против Турака и дао индугенције за учеснике овог похода, папа Никола V је сумњао у успех Хуњадијевог плана и покушавао да га од рата одговори. Српски деспот је, вероватно не без добре процене општег стања, одлучио да не учествује у походу. Без обзира на све то, Хуњади је септембра 1448. године повео поход који се завршио поразом на Косову октобра 1448. године (Спремић, 1982а: 263–265; Антоновић, 1993: 61; Mureşanu, 2018: 150–152).

Током овог рата Ђурђево држање је Деспотовину чинило тампон зоном између Османлија и Угарске. Иако није учествовао у рату, Ђурађ је султана Мурата II обавестио о Хуњадијевом походу. Тај чин се углавном узима као последица непријатељстава са Хуњадијем и Ђурђевој жеље да са султаном одржи коректне односе (Спремић, 1982а: 263). Међутим, не треба занемарити тезу Јована Радонића да је Ђурађ то учинио како би Скендербегу отворио простор за ангажовање у рату (Радонић, 1905: 254). Мурат се у тренутку Хуњадијевог упада

налазио под Кројом, ратујући са Скендербегом. Ђурђево обавештење Мурата је са војском преусмерило ка Косову. Скендербегова војска је након тога заиста пошла да се придружи Хуњадију, иако није успела да стигне на време. Наводна Ђурђева улога у спречавању Скендербега није доказана (Setton, 1978: 100; Vaughan, 1954: 62). Српски деспот је посредовао у мировним преговорима Хуњадија и Турака, али је мир одбио угарски Сабор. Ђурађ предлоге Сабора није пренео Османијама, па су односи са Угарима, али и са папством, за краћи период били хладни (Антоновић, 1993: 62).

До поновног укључивања Деспотовине у крсташке планове дошло је након пада Цариграда 1453. године. У були папе Николе V из 1453. године деспот Ђурађ је узет под папску заштиту, а његова вера потврђена као сагласна са вером усвојеном на Фирентинском сабору (Hofmann, 1946: 143–144, Epistola n. 307). Под истим датумом је у папском регистру забележено да је „деспоту Рашке“ заповеђено да се бори против Турака (Lukcsics, 1931: 324; Антоновић, 1993: 67). Последњи податак јасно показује који је био суштински смисао папске буле. Наредне године папа је деспоту и његовој породици издао *salvus conductus* (Lukcsics, 1931: 325; Антоновић, 1993: 67). Сви даљи поступци курије према Деспотовини били су усмерени на остварење крсташког циља. Деспот Ђурађ је 1455. године био помињан као неопходан део крсташке војске која би, према плану који је Јован Капистран предложио папи, требало да се формира ради потискивања Османлија из Европе (Andrić, 2016: 204). Иако је Капистран, након боравка у Србији 1455. године оклеветао деспота Ђурђа у писму папи, нови папа, Каликст III (1455–1458) није пуно марио за Капистранове наводе. Папа се у свом одговору Капистрану фокусирао на претњу од *неверника* више него на деспотову веру. Значај деспота Ђурђа процењиван је у контексту помоћи крсташком рату (Wadding, 1935: 296–7). У подтексту Каликстовог одговора може се назрети папино неслагање са драматичним тоном Капистрановог писма које се не бави тиме да ли је деспот поуздани савезник, већ да ли је још један непријатељ са којим се треба борити (Andrić, 2016: 222–223).

Папа се у ширењу крсташке идеје није ослањао само на делатност фрањеваца. Каликст III је 1456. године за интернунција у Србији и Албанији именовао Павла Душмана, архиепископа унијатске Крајинске архиепископије. Циљ његовог именовања било је проповедање крсташког рата (*Историја Црне Горе II*, 1970: 328). Већ обједињавање Србије и Албаније говори о начину на који је тај простор посматран у крсташким плановима курије. Интензивни контакти Свете Столице са Скендербегом и подстицање на борбу против Турака били су део крсташких планова курије (Berisha, 2017: 3077–3085).

Приближавање Деспотовине хришћанском табору, као и у претходним случајевима, за последицу је имало покретање турске војске. Након успешног похода на 1454–1455. године, у коме је пало Ново Брдо, султан Мехмед II покренуо је нови рат 1456. године. Циљ је био заузимање Београда. Припреме за одбрану су почеле крајем 1455. године. Хуњади је наоружавао Београд, а деспот Стефан снабдевао

Смедерево храном. Султанова војска је прво покушала да освоји Смедерево, али без успеха. Затим се пребацила под зидине Београда. Захваљујући успешном ратовању хришћанске флоте код Земуна, где су важну улогу имали и српски чамци, снажним градским зидинама, као и журишу хришћанских војника које је мотивисао Јован Капистран, османска војска се повукла, заједно са рањеним султаном (Спремић и Калић, 1982: 300–301; DeVries, 2009: 221–226).

Након смрти деспота Ђурђа 24. децембра 1456. године, Деспотовина је још једном разматрана као део крсташких планова у очима папства. Венецијански посланик у Будиму и сам папа Каликст III у својим писмима тврдили су да је деспот Ђурађ завештао државу кардиналу Хуану Карвахалу, папском легату у Угарској, који је са крсташима требао да преузме одбрану Деспотовине (Thallóczy & Áldásy, 1907: 200–202; Антоновић, 1993: 72). Ђурђа је у Србији, међутим, наследио син Лазар (1356–1358) који се одмах споразумео са Турцима да, уз годишњи данак, задржи власт у држави. Чини се да се није обазирао на Ђурђево завештање, премда су га на то подсећале присталице Матије Хуњадија у Угарској (Антоновић, 1993: 72). Лазар је своју подршку у унутрашњем угарском сукобу давао краљу Ладиславу V Посмрчету (1444–1457), те није био у милости Хуњадијеваца. Будно очекујући турски напад, изненада је умро јануара 1458. године (Спремић, 2013: 908). Кардинал Карвахал је уз помоћ мале крсташке војске тада безуспешно покушао да преузме власт у Србији. У јесен 1458. године успео је да заузме неколико пограничних градова и да их утврди, што је било важно за одбрамбени систем против Турака. Ипак, до преузимања власти није дошло (Антоновић, 1993: 73).

Све више је постајало јасно да власт у Деспотовини, било у случају краткотрајног намесништва Јелене Палеолог, Стефана Бранковића и Михаила Анђеловића (до марта 1358), било у случају самосталне владавине деспота Стефана (1358–1359), није била способна да се одупре моћној османској опасности. Персонална унија са Босном, остварена женидбом Стефана Томашевића принцемом Јелачом, ћерком деспота Лазара, уз подршку угарског краља Матије Корвина (1458–1490), није оснажила одбрану државе (Спремић, 1982с: 310–312). Ипак, све до коначног пада, Деспотовина није изашла из просторног оквира крсташких планова курије. Папа Пије II послао је 11. јуна 1459. године фрањевца Маријана из Сијене да проповеда крсташки рат у Србији, Босни, Хрватској, Славонији и Истри. Истовремено, кардиналу Карвахалу је благословио да даје индулгенције у Угарској као припрему за крсташки рат (Калић–Мијушковећ, 1967: 186). Из овог поступка види се да је Деспотовина до краја била посматрана као део хришћанске границе. Крсташки планови су, ипак, остали само идеја. Смедерево се предало и 20. јуна 1459. године Мехемед II ушао је у српску престоницу. Вест о паду Смедерева са жалашћу је примљена у Угарској и Риму. Папа и краљ Матија оптуживали су Босанце да су продали град Турцима (Спремић, 1982с: 312–313).⁶ Србија је

⁶ Овај мит о босанској продаји је у новијој српској историографији оповргнут (В. Тошић, 2018: 695–706).

наставила да буде део крсташких планова и у наредним годинама, што потврђује континуитет статуса друштва на граници и након њиховог пада под османску власт. Слепи деспот Стефан Бранковић је са Скендербегом боравио у Риму код папе Пија II разматрајући могућност за покретање рата 1464. године. Све до угарско–турског мира 1483. године и смрти Вука Гргуревића трајали су покушаји за ослобођење Смедерева. Упркос свему, отпор Османлија није се могао лако сломити и Смедерево је остало у турским рукама (Спремић, 2012: 13–29.).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

- Andrea de Santacroce. *Acta Latina Concilii Florentini*. Edited by Georgius Hofmann. Vol. VI. Roma: Pontificum Institutum Orientalium Studiorum, 1955.
- Fejér, Georgius. *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus Ac Civilis*. Vol. X/4. Budae, 1841.
- Haller, Johannes, ed. *Concilium Basiliense. Studien Und Quellen Zur Geschichte Des Concils von Basel. Studien Und Dokumente Zur Geschichte Der Jahre 1431 – 1437*. Vol. I. Basel, 1863a.
- Haller, Johannes, ed. *Concilium Basiliense. Studien Und Quellen Zur Geschichte Des Concils von Basel. Studien Und Dokumente Zur Geschichte Der Jahre 1431 – 1437*. Vol. II. Basel, 1863b.
- Hofmann, Georg, ed. *Epistolae Pontificiae Ad Concilium Florentinum Spectantes*. Vol. 3. Roma: Pontificum Institutum Orientalium Studiorum, 1946.
- Lukcsics, Pál, ed. *Diplomata Pontificum Saec. XV*. Vol. 2. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1931.
- Thallóczy Lajos, and Antal Áldásy. *Codex Diplomaticus Partium Regno Hungariae Adnexarum = Magyarország Melléktartományainak Oklevéltára*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia, 1907.
- Wadding, Luke. *Annales Minorum Seu Trium Ordinum a S. Francisco Institutorum*. Vol. 12. Quaracchi, 1935.

ЛИТЕРАТУРА

- Andrić, Stanko. “Saint John Capistran and Despot George Branković: An Impossible Compromise”. *Byzantinoslavica – Revue Internationale Des Études Byzantines* 75 (2016): 202–227.
- Антоновић, Милош. “Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред”. *Историјски гласник* 1–2 (1992): 15–23.
- Антоновић, Милош. “Папство и Србија у XV веку”. *Додатак Историјском гласнику* 1–2 (1993).
- Berend, Nora. “Medievalists and the Notion of the Frontier”. *The Medieval History Journal* 2, 1 (1999): 55–72.

- Berend, Nora. "Hungary: A Frontier Society". In *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and "Pagans" in Medieval Hungary, C.1000 – C.1300*, 6–41. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Berisha, Gjon. "Dimension of Skanderbeg's Relations with the Holy See in the Face of Ottoman Invasions". *European Academic Research* V, 7 (2017): 3073–3093.
- Dacre, Jonathan. *The Knights of the Crown: The Monarchical Orders of Knighthood in Later Medieval Europe, 1325–1520*. Woodbridge, Rochester, Ny: The Boydell Press, 2000.
- DeVries, Kelly. "Conquering the Conqueror at Belgrade (1456) and Rhodes (1480): Irregular Soldiers for an Uncommon Defense". *Revista de História Das Ideias* 30 (2009): 219–232.
- Filipović, Emir. *Bosansko Kraljevstvo i Osmansko Carstvo (1386– 1463)*. Sarajevo: Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, 2019.
- Fine, John V. A. *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor: The University Of Michigan Press, 2009.
- Гашпаровић, Стела. *Србија и Угарска од 1402. до 1460. године* (докторска дисертација). Београд: Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2016.
- Gemil, Tahsin, Remus Bejan, and Paul Sanders. *Romanians and Ottomans in the XIVth – XVIth Centuries*. București: Editura Enciclopedică, 2009.
- Horvat, Rudolf. *Povijest Hrvatske*. Zagreb: Tiskara Merkur, 1924.
- Housley, Norman. "Frontier Societies and Crusading in the Late Middle Ages". *Mediterranean Historical Review* 10, 1–2 (1995): 104–119.
- Housley, Norman. "Ending and Starting Crusades at the Council of Basel." *Crusades* 16 (2017): 115–146.
- Imber, Colin. *The Crusade of Varna, 1443–45*. Farnham: Ashgate, 2006.
- Историја Црне Горе*, Vol. 2. Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1970.
- Калић, Јованка. "Пиротски крај у средњем веку". *Пиротски зборник* 8–9 (1979): 185–201.
- Калић, Јованка. "Немирно доба". У *Историја српског народа II*, ур. Сима Ћирковић, 75–87. Београд: Српска књижевна задруга, 1982а.
- Калић, Јованка. "Доба привидног мира". У *Историја српског народа II*, ур. Сима Ћирковић. Београд: Српска књижевна задруга, 1982б.
- Калић–Мијушковић, Јованка. *Београд у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга, 1967.
- Константин Филозоф. *Повест о словима: Сказаније о писменех: изводи; Житије деспота Стефана Лазаревића*. Ур. Гордана Јовановић. Београд: Српска књижевна задруга, 1989.
- Крстић, Александар. *Понишавље у XV веку*. Београд: Ц–принт, 2001.
- Крстић, Александар. "Краљ Жигмунд у Борчи, или када је и како Београд предат Угрима 1427. године?". *Историјски часопис* 61 (2012):

- 115–125.
- Leszka, Mirosław. “Kwestia Tzw. Powstania Konstantyna I Frużyna W Bułgarskiej Literaturze Naukowej”. *Balkanica Posnaniensia Acta et Studia* 21 (2014): 5–12.
- Мишић, Синиша. “Поход султана Мусе на Деспотовину и источна српско–турска граница”. *Историјски гласник* 1–2 (1987): 75–88.
- Мишић, Синиша и Небојша Ђокић. “Капија Поморавља у историјској и војно стратегијској географији”. У *Капија Поморавља*, 109–152. Варварин: Скупштина општине Варварин – Историјски архив Крушевац, 2011.
- Mureşanu, Camil. *John Hunyadi: Defender of Christendom*. Las Vegas and Oxford–Palm Beach: Center for Romanian Studies, 2018.
- Николић, Маја. “Византија и Србија у време фирентинске уније цркава”. *Зборник Матице српске за историју* 96, 2 (2017): 9–23.
- Pilat, Liviu. “Between Ottoman Empire and Latin Christendom: Moldavia as Frontier Society in the Late Middle Ages”. In *Europe and the “Ottoman World”: Exchanges and Conflicts: (Sixteenth to Seventeenth Centuries)*, edited by Radu G. Păun, 171–193. Istanbul: The Isis Press, 2013.
- Pilat, Liviu, and Ovidiu Cristea. “Introduction”. In *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the 15th Century*, 1–26. Leiden: Brill, 2017.
- Радонић, Јован. *Западна Европа и балкански народи*. Нови Сад: Матица српска, 1905.
- Setton, Kenneth Meyer. *The Papacy and the Levant, 1204–1571: The 15th Century*. Philadelphia: American Philosophical Society, 1978.
- Спремић, Момчило. “Почетак владавине Ђурђа Брнаковића”. У *Историја српског народа II*, ур. Сима Ћирковић, 218–229. Београд: Српска књижевна задруга, 1982а.
- Спремић, Момчило. “Први пад Деспотовине”. У *Историја српског народа II*, ур. Сима Ћирковић, 241–253. Београд: Српска књижевна задруга, 1982б.
- Спремић, Момчило. “‘Дуга војна’ и обнова државе”. У *Историја српског народа II*, ур. Сима Ћирковић, 254–267. Београд: Српска књижевна задруга, 1982с.
- Спремић, Момчило. “Пропаст средњовековне државе”. У *Историја српског народа II*, ур. Сима Ћирковић, 303–313. Београд: Српска књижевна задруга, 1982д.
- Спремић, Момчило. “Срби и Флорентинска унија цркава 1439. године”. *Зборник радова Византолошког института САНУ* 24–25 (1986): 413–421.
- Спремић, Момчило. “Борбе за ослобођење Смедерева (1459–1485)”. *Смедеревски зборник* 3 (2012): 13–29.
- Спремић, Момчило. “Деспот Лазар Бранковић”. *Зборник радова Византолошког института* 43, 50–2 (2013): 899–912.

- Спремић, Момчило и Јованка Калић. “Султан Мехмед II Освајач и Србија”. У *Историја српског народа II*, ур. Сима Ћирковић, 289–301. Београд: Српска књижевна задруга, 1982.
- Stober, Karin. “Sigismunds Meisterstück”. *Damals* 46, 2 (2014): 24–31.
- Тошић, Ђуро. “Босанска назови кривица за пад српске деспотовине”. *Пренос моштију Светог Луке у Смедерево*, 2018.
- Turner, Frederick Jackson. *The Frontier in American History*. Mineola–New York: Dover Publications, 2010.
- Vaughan, Dorothy Margaret. *Europe and the Turk: A Pattern of Alliances, 1350–1700*. Liverpool: AMS Press, 1954.
- Whelan, Mark. *Sigismund of Luxemburg and the Imperial Response to the Ottoman Turkish Threat, C. 1410–1437*. (doctoral thesis). London: University of London, 2014.

SERBIAN DESPOTATE AS A FRONTIER SOCIETY IN THE ANTI-OTTOMAN CRUSADES AND CRUSADER PLANS (1402-1459)

Summary

The paper analyzes political and religious processes at the eastern border of Christendom in the 15th century and the role of Serbian despotate in them. The despotate is observed through the concept of frontier society in terms of the plans for raising the crusade against the Ottoman Empire. The status of frontier society implies expanding the term of frontier beyond the strictly political frames and including religious and cultural factors into the definition. This approach can help with analyzing of the ideology of frontier of the Serbian despotate, incorporated into the idea of united Christian frontier, so called bulwark of Christendom. The paper follows the relationships between Serbian despotate and Papacy and Hungary, as well as the impact of the crusading ideas on those relationships, given that they were the advocates of crusading ideas in the 15th century.

Key words: Frontier society, Serbian despotate, Ottoman Empire, Later crusades.

ПРИЛОЗИ

JURIJ SLATKONJA (1456-1522)

kot dunajski glasbenik in cerkveni dostojanstvenik

(po 500-letnica smrti prvega slovenskega škofa na Dunaju, glasbenika in cerkvenega dostojanstvenika)

Nekje med Benetkami in Dunajem je ležala takratna Slovenska dežela v času humanizma in renesanse. Dejavnost mnogih intelektualcev kaže, da slovenski prispevek v tistem času in prostoru ni bil majhen. Mnogi od njih so povezani z glasbo in orglami. Med njimi po širšem ugledu izstopa Jurij Slatkonja. Po dosedanjem vedenju je bil prvi slovenski glasbenik, ki se je uveljavil v svetovnem merilu in je ta svoj pomen ohranil do dandanašnjega dne. Seveda v neke vrste "glasbenem minimalizmu". Komaj dve skladbi sta doslej odkriti, da bi Slatkonjo lahko imenovali tudi za skladatelja. Zato pa sta bila njegov pomen in vloga še kje drugje.

Slatkonja je bil rojen na Kranjskem – v Ljubljani, šolal pa se je na evropskem prostoru

Humanist, cerkveni dostojanstvenik, cesarski svetnik, dunajski škof, organizator dvorne glasbene kapele in glasbenik Jurij Slatkonja se je rodil v Ljubljani 21. marca 1456, torej na Kranjskem. Poznamo ga kot glasbenika, še najbolj pa kot duhovnika in visokega cerkvenega dostojanstvenika, prvega (slovenskega) škofa na Dunaju. Med izobrazbenimi dosežki velja zaznamba, da je pred Dunajem študiral v nemškem Ingolstadt in njegov vpis na dunajsko artistično, filozofsko, umetniško, modroslovno fakulteto z 19 leti kot Georgius Slakana de Lewbaca leta 1475. Že čez dobri dve leti (1477) je sklenil to šolanje z akademskim nazivom in dosegel *baccalaureus* svobodnih umetnosti. Tu se je dodobra spoznal s teoretskim in filozofskim vidikom glasbene umetnosti, saj je med obvezne dele kleriškega izobraževanja sodilo tudi koralno petje. Od 1495 se Slatkonjo omenja kot kaplana in kantorja na dunajskem dvoru, obenem pa kot ljubljanskega kanonika. (Dunajski) Cesar Maksimilijan I. mu je podelil veliko nadarbin, nekatere od njih tudi na Kranjskem. Bil je novomeški in ljubljanski prošt ter administrator, upravnik in oskrbnik Pičenske škofije (v Istri). L. 1498 ga je (dunajski) cesar postavil za vodjo dvorne glasbene ustanove. Na Dunaj je Slatkonja privabil več takrat najboljših glasbenikov. Verjetno pa je skladal tudi sam in bil eden od mojstrov, ki je po smrti na Dunaju delujočega flamskega skladatelja Heinricha Isaaca (ok. 1450-1517) dokončal tretji del njegove zbirke *motetov Choralis Constantinus*. L. 1513 je Slatkonja postal dunajski škof in še naprej ostal vrhovni vodja glasbene kapele. Imel je pomembno vlogo med dunajskimi humanisti. Umrl in je tudi pokopan je na Dunaju, 26. aprila 1522. Tam, v osrednji dunajski katedrali sv. Štefana, je tudi pokopan.

Slatkonjin delež v slovenski in evropski glasbi

O deležu, ki ga je dal slovenski element razvoju zahodne glasbene umetnosti in znanosti še ni mogoče govoriti o njem kot narodnostno zavestnem činitelju. Prvi med njimi je bil Mozirčan Baltazar za znanost, drugi pa Slatkonja za umetnost. Vanjo je s svojim vplivom in prizadevanji vnesel in v njej utrdil nizozemska naziranja ter prakso pozne glasbene gotike. Podobno življenjsko in glasbeno pot sta malo pozneje ubrala J. P. Gallus in J. K. Dolar. To pa ne spreminja ugotovitve, da je slovensko ozemlje ne le sprejemalo tuje ustvarjalne dosežke, ampak začelo tujini dajati rezultate ustvarjalnih prizadevanj svojih ljudi. Ti so se vendarle nadaljevali in nadgrajevali.

Kot prvi rezidenčni škof na Dunaju in začetnik znamenite Dunajske dvorne kapele je bil torej Kranjec

Po dunajskih študijah se za Slatkonjo izgubijo viri o nadaljnjem življenju in delu. "Šele" leta 1495, ko mu je bilo skoraj 40 let, ko je bil že na dunajskem cesarskem dvoru, so ohranjene nekatere listine, ki se nanašajo nanj. Da bi Slatkonji olajšal gmotno stanje, mu je cesar podeljeval razne beneficije svojega patronata na Kranjskem. Tako je imel Slatkonja poleg beneficija v ljubljanski stolnici (1506-1513) še vrsto drugih: dobrniško in šentruperško (1499), novomeško proštijo, župnije Trebnje, sv. Martina v Moravčah in verjetno tudi v Žužemberku (1503 ?) ter beneficij v fari sv. Petra v Ložu (1506). Razen tega je kasneje postal tudi prošt ljubljanski (1503) in škof Pičenski (pred 1506 ?), za kar ga je potrdil papež Leon X. Slatkonja je imel skupno kar 11 beneficijev, sam pa je deloval na Dunaju, kar je bilo za glasbo nedvomno neprimerno plodnejše kot bi bilo, če bi bil samo duhovnik: kaplan in župnik.

Bil je čas humanizma in po tistih zgledih in ravnanju humanistov je moral biti tudi Slatkonja široko razgledan izobraženec, ki je poznal literaturo, matematiko, astronomijo in še vrsto drugih disciplin. Bil je spoštovana osebnost in tesno povezan s pomembnimi ljudmi svoje dobe. Njegov položaj je bil na Dunaju tesno povezan z dvorom in univerzo, kjer so delovali še drugi možje iz slovenskih pokrajin, bolj ali manj znani humanisti. Stike z omenjenimi osebnostmi iz visoke učenjaške in državniške družbe mu je omogočal že njegov položaj cesarskega svetnika in kot dunajski škof leta 1469 ustanovljene in majhne dunajske škofije. Prevezel je funkcije v dvorni kapeli. S to je našel pot v glasbene kroge in je bila hkrati to eno najvažnejših področij njegovega dela. To pomeni začetek polnega lajziranja cerkvene glasbe na cesarskem dvoru. Bil je prvi "Singermeister" kapele. L. 1500 je imel naziv "Capellmeister". V letu 1513, ko je postal škof, je prav v tej službi dosegel najvišji naslov. Postal je "obrister Capellmeister".

Po njegovih prizadevanjih je prišel na dunajski dvor Heinrich Isaac, eden najpomembnejših kontrapunktikov s konca 15. in začetka 16. stol. Kot Isaac je delal po Slatkonjevih navodilih tudi njegov naslednik Ludwig Senfl (ok. 1486-1542/1543). Ali je Slatkonja kot kapelnik dvorne kapele tudi skladal in koliko ga smemo imeti za praktičnega glasbenika? O tem

smemo sklepati tudi iz priznanja, ki mu ga je dal cesar. V svojem triumfalnem sprevedu, ki ga je dal na častno mesto poleg dvornega skladatelja Senfla in mu velel pripisati stihe, ki v prostem prevodu pripovedujejo, da je Slatkonja razvil pevski zbor s tem, da je gojil večglasje, okraske, ligature in zanj tudi sam prispeval marsikateri napev. Na njegovem nagrobnem spomeniku, ki je vzidan na severni strani dunajske katedrale sv. Štefana je mdr. zapisano, da je bil nadglasbenik, "archimusicus". V svoji oporoki je določil, naj se pojejo pri mašah v njegov spomin *antifone* in z njimi *moteti* figuralno. Končno izpričuje njegove konkretne stike z glasbo tudi zapuščinski zapisnik, ki so ga napravili po njegovi smrti. Iz njega je razvidno, da je zapustil šest rutic, kjer je bila všita *antifona Ave regina coelorum* z besedilom in notami. Sicer droben, na videz nepomemben dokaz, da človek, ki ne bi ljubil glasbe in se ne bi z njo vezal skozi vse življenje, bi si kaj takega ne privoščil. Pa si je!

V razvejanem glasbenem udejstvovanju je Slatkonja po vsej verjetnosti tudi skladal. V rokopisu iz 30.-ih let 16. stol., ki vsebuje veliko *mašnih proprijev* iz monumentalne tiskane zbirke *Choralis Constantinus*, mu je pripisano avtorstvo *moteta Ego vos elegi de mundo*. Njegova skladba naj bi bila tudi *Ach Gott, wem soll ich clagen* v rokopisu iz leta 1510. Avtor najslavnejše skladbe H. Isaaca z naslovom *Virgo Prudentissima/Devica Najmodrejša* naj bi bil J. Slatkonja? To delo je ob svojem cesarskem kronanju naročil sam cesar. Če je temu tako, bi prav Slatkonjo lahko označili za sploh prvega skladatelja z znanim opusom, ki prihaja s slovenskega ozemlja? Stihi pripovedujejo, da je Slatkonja za dvorni pevski zbor sam napisal marsikateri napev. Kako je to razumeti, utegne pojasniti še tale vir. Zadnja kitica nekega 6-glasnega *zbor*a H. Isaaca namreč pravi, da je to *pesem* v heksametru. Iz tega bi lahko sodili, da so bili verzi Slatkonjevi, verjetno pa tudi napev? Izvirni rokopis namreč navaja, da je to *pesem* obdelal v nemški Konstanci večglasno "Isaac Constantiae posuit." Da je dunajska dvorna kapela postala ena najsijajnejših tovrstnih ustanov takratnega časa, gre nedvomno zasluga Slatkonji. To dokazuje slavni in triumfalni spreved cesarja Maksimilijana I., natančneje niz lesorezov, ki prikazujejo cesarjevo slavo in mogočnost. Dunajski dvorni glasbeniki so upodobljeni na kar petih vozovih spreveda, med katerimi je na častnem mestu voz, ki prikazuje glasbeno kapelo. Spremljevalni verzi ob upodobitvi Slatkonje govorijo, da je bil zaslužen za uspeh kapele.

*Od zbor*a dunajske kapele do slovitih Dunajskih dečkov/Wiener Sängerknaben

Vokalni ansambel je l. 1498 osnoval prav Slatkonja na pobudo in pod okriljem cesarja, ki je tega leta preselil svoj dvor iz Innsbrucka na Dunaj. Njihov predhodnik, predhodniki *Dunajskih dečkov/Wiener Sängerknaben* je bil torej prav zbor te kapele. Obetavnemu kantorju, Slatkonji, s katerim je imel dunajski cesar velike načrte, je uradno zaupal ustanovitev kapele. S tem je cesar imenoval Slatkonjo za "vodjo pevcev", pevskega mojstra (1498) in 1500 za kapelnika. L. 1513 je Slatkonja postal "vrhovni kapelnik". Na začetku je vodil skupino sedmih dečkov, a jo je še v istem,

prvem letu (1498) razširil na 18 pevcev, z organistom in instrumentalisti. Po cesarjevih ambicijah naj bi peli po burgundskem zgledu frankoflamske polifonije, nad katerim se je navduševal cesar. To je izhajalo iz navdušenja cesarjeve (prve) žene Marije, vojvodinje burgundske. V njem so takrat in še dandanes pojejo dečki v starosti od 11. do 14. leta. Danes ga sestavljajo štirje (enakovredni) zbori, ki redno gostujejo in potujejo po svetu v značilnih mornarskih uniformah. Živijo in se šolajo skupaj na Dunaju po internatih in dobivajo še dodatno ter intenzivno glasbeno izobrazbo.

J. Slatkonja je bil škof v času stisk

V svojem času škofovanja je imel Slatkonja veliko težav. Zadnja tri leta je pešal in zato dobil koadjutorja, pomočnika ali naslednika (katoliškega) škofa. Ko je sveti rimski cesar Maksimilijan I. (1459-1519) 12. marca 1519 umrl v avstrijskem Welsu, je po njegovi poslednji volji prevzela oblast deželnoknežja vlada. Tej sta pripadala tudi škof Slatkonja idr. Nadaljevala in kulminirala so nasprotja med katoličani in luterani.

Kaj se je dogajalo v notranjosti Slatkonje, kakšna bremena je moral prenašati? O tem nihče ne ve nič. Zelo nazorno pa o tem govori njegov obraz na nagrobniku: obrnjen je k sijajnemu nagrobniku cesarja Friderika, po resnobi in skrbi pa je podoben pretresljivim portretom na prižnici iste stolnice. Svoj nagrobnik v levi stranski ladji Štefanove cerkve na Dunaju je naročil še sam, že leta 1520, še za časa življenja.

Pomen in aktualnost

Jurij Slatkonja je v svojem času veljal za človeka velikega formata. Kranjec na mestu prvega dunajskega škofa v času prehoda iz srednjega v novi vek je eden tistih, na katerega smo Slovenci lahko ponosni še dandanes. Čeprav je Slatkonja velik del življenja preživel na Dunaju, tam tudi uspel, umrl in je v stolnici sv. Štefana tudi pokopan, je ves čas ohranjal tesne stike z rojstno deželo. Vezi med njegovima prvo in zadnjo svetno domovino zelo lepo odrazi že omenjeni neobrzdani in neosedlan zlati konj, ki je krasil Slatkonjev dunajski škofovski grb. Po njem se imenuje nagrada za novo liturgično glasbo, ki jo od leta 2000 podeljuje *Dunajska nadškofija*. Spomini nanj pa še kar ostajajo: enak grb danes krasi novoustanovljeno škofijo Novo mesto (2006 →), po njem se imenuje *Konservatorij za glasbo "J. Slatkonje"*, ki deluje v okviru novomeškega *Zavoda "Friderika Ireneja Barage"*.

Eden od številnih Slatkonjevih "trajnih sledov" je zagotovo sloviti zbor *Dunajskih dečkov/Wiener Sängerknaben*. Slatkonja ga je ustanovil 1498. V njem je na začetku prepevalo le sedem dečkov. Še po dobrih 520 letih zbor deluje in je znan po vsem svetu; še vedno kot neke vrste refleksija nekdanjega in tedanjega duha našega J. Slatkonje. V Novem mestu so prav v letošnjem jubilejnem letu (2022) izdali spominsko knjižico o njem, ki jo je uredil dr. Janez Gril. V Ljubljani je bil znanstveni simpozij na temo J. Slatkonje in koncert slovitega nemškega vokalnega ansambla *Singer put*, kjer smo sploh prvič šali dvoje skladateljevih skladb, dva cerkvena *moteta*; seveda na takrat univerzalno latinsko besedilo.

SLIKE

Sl. 1 J. Slatkonja, skladba *Ego vos elegi*, rkp. L. Pamingerja, Drž. knjiž. Berlin, Ms. Mus. 40024, ok. 1530.

Sl. 2 Zbor Dunajskih dečkov/Wiener Sängerknaben danes. Vir, splet (Wikepdija)

Sl. 3 Najnovejša upodobitev s spominsko ploščo je na ljubljanskem Ciril-Metodovem trgu 4 s silhueto J. Slatkonje. Foto, Janez Meglen

Sl. 4 Replika Slatkonjinega nagrobnika (z Dunaja) v Novem mestu (2022).
Vir, arhiv škofije Novo mesto

Sl. 5 Naslovnica mini monografije (Novo mesto, 2022)

IN MEMORIAM

Дана 24. септембра изненада нас је напустио наш колега и пријатељ др Ђура Стевановић, социолог, редовни професор у пензији Пољопривредног факултета Универзитета у Београду.

Ђура је рођен 31. августа 1939. године у Доњем Дејану, општина Власотинце у сељачкој породици. У завичајном крају (Свођу) завршио је осмогодишњу школу а средњу Учитељску у Пироту. Био је најбољи ђак у својој генерацији, који се упоредо са учењем бавио и запаженом друштвено-политичком активношћу у Општинском комитету народне омладине, где је обављао функцију секретара. Као одличан организатор, водио је читаво своје одељење на радну акцију у Словенију, за изградњу ауто-пута у Новом Месту. Поред успешних радних обавеза његова бригада радила је на описмењавању и организовању културно-забавног живота због чега је била посебно награђивана.

По завршетку средње школе Ђура је најпре почео да ради као учитељ у селима Височка Ржана, општина Пирот, Шишава, општина Власотинце, а потом одлази на рад у “ПКБ” Београд, где је радио као новинар и директор Завода за друштвене односе и информисање. Упоредо је ванредно завршио студије социологије на Филозофском факултету у Београду. Докторирао је 1988. на Правном факултету у Београду, под менторством академика Радомира Лукића са тезом „Друштвене последице индустријализације пољопривреде Југославије“. Једно време био је председник Општинског одбора Социјалистичког савеза у општини Палилула, али ниједног тренутка није напуштао свој професионални позив социолога и истраживачки рад у центру.

Прву професионалну универзитетску каријеру започео је избором 1989. године за доцента за Увод у социологију на студијској групи за социологију Филозофског факултета у Нишу, а затим наставио на Пољопривредном факултету у Земуну, где је држао Општу социологију са социологијом села и биран је у звање ванредног и редовног професора. Био је шеф Катедре за економију и социологију села. Изводио је, такође, једно време и наставу из Социологије на Учитељском факултету у Врању. Објавио је преко 200 научних и стручних радова и десетак монографија из социологије села.

Упоредо са радом на Универзитету, Стевановић је био шире ангажован у Србији: као оснивач и директор Завода за проучавање пољопривреде и села, у коме је развио богат програм истраживања проблема развоја пољопривреде и села и био је активан члан академијског Одбора за проучавање села САНУ. Од 1995. године председник је организационог и програмског одбора „Власинских сусрета“ и Балканске асоцијације за социологију села и пољопривреде. Сваке године са новом темом на овим сусретима истраживачи из Србије, са простора Балкана, Европе, Русије и Америке окупљали су се и разматрали најактуелније проблеме села.

Колега Ђура Стевановић, као социолог села, спада у ред оних учитеља енергије који су били на трагу Драгољуба Јовановића, Сретена Вукосављевића и Радомира Лукића. Несебично се посвећивао организацији сусрета који су имали, поред научно-истраживачке и културну мисију, мисију ширења духа разумевања, сарадње и солидарности међу балканским народима. Власински сусрети израсли су у значајну институцију у оквиру које се неговао дух професионализма, дијалога и толеранције, колегијалности и пријатељства. Они су представљали својеврсно балканско посело истраживача и заљубљеника села, мисионара трансграничне сарадње и културе мира.

Ђура је био страсни истраживач села емпиријског профила, јер је знао да она имају научни и друштвени акцијски значај за унапређење друштвене праксе. На тој врсти примењених истраживања био је ангажован у Институту ПКБ, затим на Филозофском факултету у Нишу (у оквиру реализације макропројекта „Регионална хетерогеност промене друштвене структуре Србије, 1986-1990“), као и у истраживању промена у идентитетској култури друштвених група у пограничју, пројекта који је реализовала Катедра за друштвене науке Машинског факултета у Нишу.

У оквиру институције „Власинских сусрета“ од 1995. године до данас одржано је преко 25 научних скупова и објављено преко 20 зборника радова, чији је уредник и приређивач био Ђура. Лепеза тема које су обрађиване на Власинским сусретима била је разуђена и пребогата: од истраживања односа традиције и модернизације на селу, преко утицаја стратегија развоја на промене друштвене структуре, жене и село, стари људи у селу, регионалних аспеката развоја села, значаја образовања и културе за развој села, наука и село, село у транзицији, истраживање еколошких аспеката развоја села, улога и одговорност интелектуалаца за развој села и друштва, планирање и развој села и социологије села. Задњих година Ђура је покренуо пројекат монографског истраживања историје и перспективе развоја села у завичају, на примеру локалне заједнице Дејан, свог родног места. На том пројекту ангажовани су млади истраживачи, уз његову свесрдну и зналачку координацију.

О плодносној истраживачкој активности и мисији Ђуре Стевановића као социолога издат је зборник радова, споменица „Бити социолог села“ у коме је валоризована свестрана активност Стевановића кроз прилоге 25 домаћих и страних социолога, који су писали о лику и делу овог аутора. Овај зборник представља, за сада, најпотпунији приказ стваралаштва Ђуре Стевановића (издавачи су Прометеј Нови Сад, Машински факултет у Нишу и Балканска асоцијација за социологију села, Београд 2014), а приређивач проф. др Драгољуб Б. Ђорђевић. Она представља најпотпунију монографију о стваралачком путу Ђуре од Дејана до Београда и натраг. Управо онако како се у исказу једног старијег Ђуриног земљака каже: „Ђура никада није отишао и свог завичаја, из свог Дејана“.

За свој пребогат стваралачки и професионални рад и друштвену ангажованост Ђура је награђиван бројним државним и професио-

налним признањима: Орденом заслуга за народ са сребрном звездом, Плакетом града Београда, Плакетом Универзитета у Нишу, Октобарском наградом општине Власотинце, као и највишом наградом Српског социолошког друштва „Радомир Лукић – за животно дело“. Уверен сам да су му ова два последња признања и најдража. Јер, нема већег признања од завичајног и професионалног. Ко је признат у свом завичају и професији, тај је, према строгим мерилима у нашем народу, његошевски речено, прошао на „решету времена и имао се рашта и родити“. После великог пута, попут Одисеја и Ђура се враћа својој Итаки, свом завичају, родном Дејану, од кога је као сељаче из земљорадничко-печалбарске породице кренуо у свет. Понео је са собом најбоље врлине из свог краја – велику предузимљивост, поштење, скромност, срдачност, добротинство и родољубивост. Са њима је освојио и обогатио свет, али и све нас који смо га упознали и са њим колегијално сарађивали. Освојио је бројне домаће и стране научнике, истраживаче, љубитеље села, који су заволели власотиначки крај као свој завичај. Могло би се рећи да је реализација Ђуриног пројекта „Власинских сусрета“ померила и сажела границе света: сада се о његовом завичају зна више, по предузимљивости малих људи великог срца, добротинству и гостопримству. Уверен сам да је Ђура својим делом на најбољи могући начин промовисао позив и професију социолога, али и свој завичај и свој народ. Он се часно одужио свом завичају и својој отаџбини. Својим узором служиће као пример новим генерацијама како се радом и само радом, брани углед своје професије и чува част домовине. Управо, онако како нам је стари Ђуро Даничић у 19. веку поручио: „За отаџбину се може гинути на сваком послу!“.

Ђура је живео у хармоничном и сретном браку са својом супругом Катицом и синовима Дејаном и Владаном, који су имали дубоко разумевање за његово неимарство, стваралачке немуре, перманентну иницијативу, високу радну и организациону предузимљивост, која је део гекултурног породичног и завичајног идентитета и наслеђа Власотинчана. Њихов гостопримљив породични дом у Београду и Дејану увек је био отворен за бројне пријатеље и колеге из земље и иностранства, који су се радо дружили са Ђуром, договарали о заједничким пројектима, размењивали своје идеје или дошли по савет о приватним и личним проблемима или у трагању за решењима како помоћи завичају. Ђура је био сав у покрету, човек акције и социјалног оптимизма. Од ране младости задојен идејом солидарности и религијом добротинства он је своје најбоље снаге, као прави „учитељ енергије“ био најсрећнији када је то своје право богатство могао да подели са другима. Припадао је социјалној левици, а својим личним ангажманом то и потврђивао у пракси – да му је опште добро у перманентном фокусу, било да су у питању локални или национални проблеми, интереси професије или колектива и институција у којима је радио. Ту његову социјабилност и емпатичност, као најбољи део његове сунчане личности, високо су ценили у свим колективима и заједницама – од родног Дејана, Учитељске школе и Пирота, ПКБ-а, Филозофског и Пољопривредног факултета, Завода за проучавање села, до колега

окупљених око великог пројекта „Власински сусрети“ и „Балканска асоцијација за социологију села и пољопривреде“.

До само пре десетак дана имали смо у нишкој гостионици „Три фењера“ колегијални разговор о припреми новог сусрета социолога у Власотинцу, на коме би се представили досадашњи резултати рада на монографском истраживању Ђуриног омиљеног Дејана – последњег пројекта којим се Ђура показује да је доследни ученик и настављач дела академика Радомира Лукића у нас, који је као председник академијског Одбора за проучавање села, још крајем 80-их година 20. века покренуо иницијативу за писање монографија о нашим селима која убрзано одумиру, указујући на њихов значај за очување културе памћења у нашем народу. Та иницијатива, хвала богу, заживела је у нас, тако да данас имамо у Србији читав мали покрет стваралаца (од аматера до професионалаца) који пишу хронике о својим завичајним селима и родословима својих породица. Рекао бих: добар је то знак да се Србија ваистину пробудила и да се упркос бројним разарањима нашег села неће изгубити на раскршћима садашње цивилизације, само ако држи до свог културног идентитета, националног интереса и достојанства.

Завршетак пројекта о Дејану, али и наставак рада Власинских сусрета и других стручњака који се баве развојем пољопривреде и села аманет је који нам је оставио професор Ђура Стевановић, оснивач ове институције. Наша је не само пријатељска обавеза, из разлога пијетета према лику и делу драгог колеге и пријатеља Ђуре, већ и професионална дужност, да подмлађујући и ширећи кадровски састав истраживача Власинских сусрета часно наставимо рад на овом великом пројекту, који није имао само научни и локални значај, већ је и од највишег друштвеног, националног и регионалног интереса за Србију и Балкан.

Др Љубиша Р. Митровић,
професор емеритус
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

*Проф. др Бура Стевановић (1939, Доњи Дејан – 2022, Београд)
председник Балканске асоцијације социологије села, организатор
Власинских сусрета социолога села и носилац награде „Радомир
Лукић - за животно дело“ коју додељује Српско социолошко
друштво*

BALKAN SYNTHESSES

Journal for social issues, culture and regional development

Faculty of Philosophy, University of Niš

Vol. IX, Number 2

Niš, (2022)

Published by

Faculty of Philosophy

University of Niš

Niš, Ćirila i Metodija 2

Publisher

Natalija Jovanović, full profesor, Dean

Proofreading

Marija Šapić

Journal cover

Darko Jovanović

Page break

Darko Jovanović

Format

16 x 25 cm

Print

SCERO PRINT

Print run

10

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој
Филозофског факултета Универзитета у Нишу

Година IX, број 2

Ниш, (2022)

Издавач

Филозофски факултет
Универзитета у Нишу
Ниш, Пирила и Методија 2

За издавача

Проф. др Наталија Јовановић, декан

Лектура / коректура

Марија Шапић

Корице

Дарко Јовановић

Прелом

Дарко Јовановић

Формат

16 x 25 cm

Штампа

SCERO PRINT

Тираж

10 примерака

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

Издавачки центар
Филозофског факултета
Универзитета у Нишу

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3+94

БАЛКАНСКЕ синтезе : часопис за друштвена
питања, културу и регионални развој = **Balkan
synthesis : journal for social issues, culture and regional
development** / за издавача Наталија Јовановић. - Год. 1,
бр. 1 (2014)- . - Ниш : Филозофски факултет
Универзитета у Нишу, 2014- (Ниш : Scero
print). - 24 cm

Два пута годишње.
ISSN 2406-1190 = Балканске синтезе
COBISS.SR-ID 210639116